

Osmanlı Devleti'nde Muhacir Çocuklar

Emigrant Children in the Ottoman Empire

Kübra Betül KESLER¹

¹Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun

· kbetulkesler@windowstive.com · ORCID > 0000-0002-1571-241X

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 17 Mayıs/May 2023

Kabul Tarihi/Accepted: 09 Haziran/June 2023

Yıl/Year: 2023 | **Cilt – Volume:** 4 | **Sayı – Issue:** 1 | **Sayfa/Pages:** 19-46

Atıf/Cite as: Kesler, K. B. "Osmanlı Devleti'nde Muhacir Çocuklar" Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi, 4(1), Haziran 2023: 19-46.

Yazar Notu/ Author Note: Bu makale yazarın Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü'nde hazırlamakta olduğu "Osmanlı Devleti'nde Muhacir Çocuklar" başlıklı tezinden üretilmiştir.

OSMANLI DEVLETİ'NDE MUHACİR ÇOCUKLAR

ÖZ

XIX. yüzyıl tüm dünya üzerinde nüfus hareketliliklerinin en yoğun yaşandığı çağdır. Fransız İhtilalinin ardından hızla kendisine bir yer bulan milliyetçilik akımı bu dönemde tüm imparatorlukları etkilemiş ve ulus devlet bilinci toplumda kendisine bir yer bulmuştur. Aynı zamanda XIX. yüzyıl insan hakları, çocuk hakları gibi kavramların gelişim çağıdır. Bu dönemde psikoloji biliminin hızla ilerlemesi, pedagoji alanında yapılan çalışmalar çocuk ve çocukluk kavramlarının gelişmesini sağlamıştır. Tüm dünyayla paralel olarak Osmanlı toplumu da bu gelişmeleri yakından takip etmiştir. Çocuk ve çocukluk kavramının Osmanlı topraklarında hızla gelişmeye başladığı bu dönem arka arkaya yaşanan göçler neticesinde sekteye uğramıştır. Osmanlı topraklarına gelen çok sayıda muhacirin devlet desteğine muhtaç olması, devletin ekonomik durumunun oldukça kötü olması gibi sebepler göz önüne alındığında çocuklarla ilgili düzenlemeler noktasında hızlı çözümler aranmak zorunda kalınmıştır. Özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti, ortalıkta perişan halde kalan çocukları korumak adına çözüm yolları arayışına girmiştir. Bu çözüm yolları başlangıçta çocukları çeşitli yatılı mekteplere kayıt etmek ve evlat edindirmektir. Ancak süreç içerisinde kimsesiz çocukların sayısının yüz binlere ulaşması üzerine bu çözüm yolları yetersiz kalınca mevcut kurumların revize edilmesinin yanı sıra yeni kurumlar kurulmak zorunda kalınmıştır. Mevcut ekonomik yetersizliklerin yanı sıra süregelen savaşlar bu noktada ciddi mağduriyetler yaratmışsa da yetimhaneler, sanayi mektepleri, Darüşşafaka, Darülaceze gibi kurumlarla sorun en aza indirgenmeye çalışılmıştır.

Bu çalışma göç sonrası Osmanlı topraklarına gelmek durumunda kalan muhacir çocukların göç süreci ve sonrasında yaşadıklarını ele almış, çocukların toplumun bir parçası olma sürecine yoğunlaşmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Muhacir, Çocuk, Göç, Besleme, Çocukluk.

EMİGRANT CHILDREN IN THE OTTOMAN EMPIRE

ABSTRACT

The XIXth century is the era of the most intense population movements all over the world. The nationalism movement, which rapidly found a place for itself after the French Revolution, affected all empires in this period and the nation state consciousness found a place in the society. At the same time, the XIXth century is

the era of the development of concepts such as human rights and children's rights. In this period, the rapid advancement of the science of psychology and studies in the field of pedagogy led to the development of the concepts of child and childhood. In parallel with the rest of the world, Ottoman society closely followed these developments. The rapid development of the concept of child and childhood in the Ottoman lands was interrupted by successive migrations. Considering the fact that a large number of muhajirs coming to the Ottoman lands were in need of state support and the economic situation of the state was quite bad, quick solutions had to be sought in terms of regulations regarding children. Especially from the second half of the XIXth century onwards, the Ottoman Empire sought solutions to protect the children who were left in a miserable situation. These solutions initially included enrolling children in various boarding schools and adopting them. However, as the number of orphaned children reached hundreds of thousands, these solutions proved insufficient and new institutions had to be established as well as revising the existing ones. In addition to the existing economic inadequacies, the ongoing wars created serious victimization at this point, but institutions such as orphanages, industrial schools, Darüşşafaka and Darülaceze tried to minimize the problem.

This study focuses on the migration process and aftermath of Muhajir children who had to come to Ottoman lands after migration, and focuses on the process of children becoming a part of the society.

Keywords: Ottoman State, Emigrant, Child, Besleme, Childhood.

GİRİŞ

Türk Dil Kurumu Sözlüğüne göre çocuk “*bebeklik ve ergenliğin arasındaki dönemde bulunan kişi*” anlamına gelmektedir.^[1] 20 Kasım 1989 tarihinde Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, Çocuk Haklarına Dair Sözleşme imzalamıştır. Bu sözleşmenin birinci maddesine göre “*her insanın on sekiz yaşına kadar çocuk sayılması*” kararlaştırılmıştır.^[2] Çocukluk kavramı üzerine çalışmalar XX. yüzyılda başlamıştır. Çocukluk kavramı üzerine ilk çalışmalar Fransız tarihçi Aries tarafından yapılmıştır. Aries'e göre Orta Çağ toplumlarında çocukluk algısından söz edilememesinin nedeni bebeklik ve yetişkinlik arasında kalan dönemin kavramsal olarak tanımlanmaması ile alakalıdır. Bunun bir sonucu olarak her çocuk bebeklik

^[1] Türk Dil Kurumu Sözlüğü, “Çocuk”, Erişim Adresi: <https://sozluk.gov.tr/>, Erişim Tarihi: 06.05.2023.

^[2] UNICEF, “Çocuk Haklarına Dair Sözleşme”, Erişim adresi: [unicef.org/turkey/çocuk-haklarına-dair-sözleşme](https://www.unicef.org/turkey/çocuk-haklarına-dair-sözleşme), Erişim Tarihi: 06.05.2023.

döneminin ardından yetişkinler dünyasının bir parçası olmaktadır.^[3] Yetişkinler dünyasına ait olan çocuklar da tıpkı yetişkinler gibi yaşamak durumunda kalmış; onlar gibi giyinmiş ve onlarla aynı ortamlarda bulunmuştur. Yetişkinler dünyasında yaşamak zorunda kalan çocuklar bu süreçte hırpalanmış, istismara uğramış ve hatta zaman zaman terkedilebilmişlerdir.^[4]

Batı toplumları arasında Hıristiyanlığın yaygınlaşmaya başlaması ile birlikte Augustin öncülüğünde çocuk günahla ilişkilendirilmiştir. Augustin'e göre insanlar atalarının yapmış olduğu her şeyden etkilenmişlerdir. İnsanlığın ilk ataları olan Âdem ve Havva'nın aynı zamanda ilk günahla da ilişkilendirilmesinden hareketle, çocuk doğuştan günahkâr olarak kabul edilmektedir.^[5] Ayrıca Augustin'e göre etik kaygılar gütmeyen çocuk temel ihtiyaçlarının karşılanması konusunda oldukça açgözlü davranmaktadır.^[6] Müslüman toplumlarda ise tam tersine çocuğun günahsız olarak doğduğu kabul edilir ve İsrâ suresinin çocukların korunmasını vurgulamasıyla birlikte çocukların görece daha iyi bir durumda olduğu düşünülebilir.^[7] Avrupa'da XII. yüzyıldan itibaren rahipler eğitim verme görevi üstlenmiştir. XIII. yüzyıl itibarıyla ise eğitimde büyük atılımlar gerçekleşmiş üniversiteler ortaya çıkmaya başlamıştır. Ancak Orta Çağ Avrupa'sında eğitim daha çok temel beceriler üzerine şekillenmektedir.^[8] Türk-İslam devletlerine bakıldığında Karahanlılar döneminde 6-7 yaşından itibaren çocukların mekteplere gönderilerek dini bilgilerin yanı sıra okuma-yazma öğrenmeleri desteklenmektedir.^[9] Selçuklular döneminde ise çocuğa verilen eğitim konusunda hassas bir tutum izlenmiştir. Nizamiye Medreselerinin kurulmasıyla birlikte ücretsiz eğitim alan çocukların eğitim konusunda fırsat eşitliğine sahip oldukları görülür.^[10]

Avrupa'da XIV. yüzyıl ile başlayan aydınlanma süreciyle birlikte çocuğun toplumdaki yeri belirginleşmeye başlamıştır. XVI. yüzyıl ile başlayan süreç için ise Postman; "*çocukluk fikri, Rönesans'ın en büyük icatlarından biridir*" demektedir.^[11] Bu döneme kadar kilise çocukların çeşitli zanaatları öğrenmelerini ve çalışmala-

[3] Philippe Aries, *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life*, Alfred A. Knopf, New York 1962, s.128.

[4] Yahya Araz, *16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarına Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013, s.14-15.

[5] Dursun Ali Aykıt, "Pelagianizm'in Tarihi ve Öğretileri", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20, 2010, s.181.

[6] Kürşat Bumin, *Batı'da Devlet ve Çocuk*, Patika Yayınları, İstanbul 1998, s.20-21.

[7] Kur'an-ı Kerim, 'İsrâ Suresi, 17:31.

[8] Havva Sebetci, "11.-12. Yüzyıllarda Orta çağ Avrupası'nın Eğitime Genel Yaklaşımı" *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi (SKAD)*, 2/3, 2016, ss. 94-95.

[9] Fatih Demir, *Selçuklu Dönemi Medreseleri ve Medrese Eğitimi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2019, s.24.

[10] Mustafa Ergun, "Selçuklular Döneminde Eğitim ve Bilim", *Avrasya Dil Eğitimi ve Araştırmaları Dergisi*, 2/1, 2018, s.13.

[11] Neil Postman, *Çocukluğun Yokluğu*, Kemal İnal (çev.), İmge Yayınevi, İstanbul 1995, s.8.

rını dini argümanlarla destekliyordu.^[12] Ancak XVI. yüzyıldan itibaren kiliselerin otoritesi bir nebze kırılmış, eğitim kurumları daha özerk bir statüye kavuşmuşur. Protestanlığın toplum içinde yaygınlaşmasıyla birlikte Luther çocuklar için eğitimin yetişkinlerin askerliği gibi zorunlu hale gelmesi konusunda çaba göstermeye başlamıştır.^[13] XVII. yüzyıla gelinceye dek çocuk yetişkin dünyasının bir parçası olmaya devam etti. Örneğin; bu dönemde çocuklar yargı karşısında yetişkinlerle aynı cezalara çarptırılıyordu ve bu durum yüzyılın sonuna kadar böyle olmaya devam etti.^[14] Yargı konusunda herhangi bir ilerleme olmazken toplumsal hayatta ise gelişmeler yaşanmış; çocuklara özgü kıyafetlerin ortaya çıkmasıyla çocuklar yetişkinlerden farklı bir görünüme kavuşmuşlardır.^[15] XVIII. yüzyılda ise Kant'ın çocuğun bireyselleşmesi konusunda ki söylemleri kendisine bir yer bulmaya başlamıştır. Kant, Hıristiyanlık öğretisinde ki günahkâr argümanını reddetmiş, ahlaki değerlerin çocuklarda belli bir yaştan sonra aranması gerektiğini iddia etmiştir.^[16] Aynı dönemde Müslüman toplumdaki çocuklar hakkında bilgiler oldukça kısıtlı olsa da Avrupa'nın XVIII. yüzyılda keşfettiği bu durum Müslüman toplumlarda çok eskilere dayanmaktadır. Arapça "meyz" kökünden gelen temyiz kavramı "iyiyi ve kötüyü birbirinden ayırt etmek" anlamına gelmektedir.^[17] İslam toplumlarında yaşayan çocukların toplum içindeki konumuna bakıldığında iki ayrı dönemin ele alındığı görülür. Gayr-i mümeyyiz ve mümeyyiz olarak adlandırılan bu dönemlerde çocuğun yedi yaşından itibaren doğruyu ve yanlış ayıracabilecek yetiye sahip olduğu düşünülür ve yedi yaş temyiz çağının başlangıcı kabul edilir. Mümeyyiz çağına girmeyen çocuklar işlediği suçlar yüzünden cezalandırılmazken bu çocukların çalıştırılmalarının da önüne geçilmek istenmiştir.^[18]

XIX. yüzyılda hızlı sanayileşme insan gücüne ihtiyacı arttırmıştır. Özellikle İngiltere'de çocuk işçilerin sayısının arttığı bilinmektedir. Bu dönemde İngiltere'de maden ocağında çalıştırılan 8 yaşındaki Sarah Gooder isimli kız çocuğunun çalışma şartlarının duyulmasının üzerine çocuk işçiler konusunda bir dizi düzenlemeye gidilmiştir. Bu yasa sadece 10 yaşından küçük çocukların maden ocaklarında çalışmalarının yasaklanmasını sağlamıştır.^[19] Aslında bu dönemde çocuk hakları ve çocuklarla ilgili suçlara karşı uygulanan cezai yaptırımlara karşı tepkiler artık dile gelmeye başlamıştır. Örneğin; 1833 yılında Richard Oastler içinde buldukları

^[12] Güven Gürkan Öztan, *Türkiye'de Çocukluğun Politik İnşası*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2019 s.17

^[13] Mustafa Ruhi Şirin, "Değişen çocuk ve çocukluk (Biraz Tarih ve Felsefe biraz Sosyoloji ve Çocukluk Sosyolojisi)", *Çocuk ve Medeniyet Dergisi*, 4/7, 2019, s.10

^[14] Postman, *Çocukluğun Yokoluşu*, s.73

^[15] Aries, *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life*, s.50.

^[16] Özge Özcan, *Aydınlanma'nın Üç Düşünüründe (Rousseau, Kant ve Lucke) Çocuk Modernleşmesi ve Eğitim*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019, ss.84-85.

^[17] İsmail Parlatur, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınevi, Ankara 2009, s.1684.

^[18] Mehmet Âkif Aydın, "Çocuk", *TDV İslâm Ansiklopedisi* C.8, s.362.

^[19] Postman, *Çocukluğun Yokoluşu*, s.72

dönemde hayvanları ve bitkileri korumaya yönelik kanunların olduğu halde çocukların haklarıyla ilgili kanunların olmayışını eleştirmektedir.^[20] Böylece devam eden süreçte başta İngiltere olmak üzere çocuk hakları kavramı hızla yayılmaya başlamıştır. Çocukların korunmasıyla ilgili gereklilik 1894 yılında Jules de Jeune tarafından dile getirilmiş bu amaçla Paris'te bir toplantı yapılmış fakat bir sonuç alınamamıştır. 1912 yılında İsviçre'de çocuk haklarıyla ilgili birtakım girişimler olduysa da araya I. Dünya Savaşı'nın girmesi bu adımı ertelemiştir.^[21] Osmanlı toplumuna bakıldığında burada da sürecin Avrupa ile paralel olduğu göze çarpmaktadır. Osmanlı toplumunda çocukların meslek öğrenmeleri için çeşitli zanaatlara yönlendirilmesi sonucunda çocuk işçilerin çıraklık eğitimine başlama yaşları 5-6'ya kadar düşmüştür. Bunun önünü almak isteyen Osmanlı Devlet yetkilileri ise 1825 yılında bir ferman ile çıraklık uygulaması konusunda yeni düzenlemelere gitmiştir. Bu düzenlemelere göre; çocuğun çırak olarak yetiştirilmesi için önce kadı huzurunda bir onay alınması gerekmektedir. Bu onay için çocuk, ebeveyn ve çocuğun mektep hocası kadı huzuruna çıkar ve çocuk mektepte öğrendiği bilgilerin yeterli olup olmadığının anlaşılması için imtihana tabii tutulurdu.^[22] Ayrıca 1851 yılında Eytam Nezaretinin kurulmasının ardından buluş yaşınının 15, reşit olma yaşınının 20 olması kanunlaştırılmıştır.^[23]

XX. yüzyıla gelindiğinde artık çocuklar için daha iyi bir dünya oluşturmak çabası hız kazanmaya başlamıştır. Bu bağlamda çocuklarla ilgili çalışmalar artmış, pediatri bilimi bu yıllarda gelişmeye başlamıştır.^[24] I. Dünya Savaşı dünya genelinde çok sayıda kimsesiz çocuğun ortalıkta kalmasına neden olmuştur.^[25] Bunun üzerine uluslararası kurumlar başta olmak üzere pek çok sivil toplum kuruluşu ortalıkta sefil halde kalan çocuklar için harekete geçmiş, siyasi partiler çocuklarla ilgili problemleri ön plana almaya başlamıştır.^[26] XIX. yüzyıl itibarıyla başlayan eleştirilerin bir sonuca bağlanması ise 1924 yılında Cenevre Çocuk Hakları Beyannamesinin kabul edilmesiyle olmuştur.^[27] Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin de içinde bulunduğu durum benzerdir. Arka arkaya yaşanan savaşlar pek çok kimsesiz çocuğun ortalıkta kalmasına neden olmuştur. 1909 yılından itibaren İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Türkçülük politikasını ön plana çıkartmasıyla toplumun yanı sıra çocuklar da bu durumdan etkilenmişlerdir.^[28] Özellikle Trablusgarp ve Balkan

^[20] Hugh Cunningham, *Children and Childhood in Western Society Since 1500*, Routledge, New York 2021, s.113.

^[21] Rabia Dirican, "Tarihi Süreçte Çocukluk ve Çocuk Hakları", *Çocuk ve Gelişim Dergisi*, 2/2, 2018, s. 44

^[22] Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.12, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul 1309, s.277-279.

^[23] Veli İnanç, "Osmanlı Devleti'nde Yetimlerin Sosyal Haklarının Korunması" *Savaş Çocukları Öksüzler ve Yetimler*, Emine Gürsoy-Naskali, Aylin Koç (der.), Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2003, s.30.

^[24] Kemal İnal, "Modern Çocukluk Paradigması", *Cogito*, 21, 1999, s.64.

^[25] Öztan, *Türkiye'de Çocukluğun Politik İnşası*, s.30.

^[26] Cunningham, *Children and Childhood in Western Society Since 1500*, s.144.

^[27] Ali Naim İnan, "Çocuk Hakları Beyannamesi İlkelerinin Türk Hukuk Sistemine Etkisi", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 1/1, 1968, s. 203-204.

^[28] Öztan, *Türkiye'de Çocukluğun Politik İnşası*, s.46-47.

Savaşlarının ardından yaşanan süreç Türkçülük kavramının Osmanlı toplumunda kendisine bir yer bulmaya başlamasını sağlamıştır. Bu dönemde çocuklar için yayın yapan dergiler de çocuklara düşman algısının^[29] yanı sıra vatan ve bayrak kavramlarını aşlamayı misyon edinmiştir.^[30] I. Dünya Savaşının başlamasıyla birlikte askerlik yaşı 15'e kadar düşmüştür. Bu dönemde kurulan *Osmanlı Genç Dernekleri*, *Osmanlı Güç Dernekleri* gibi derneklerin de etkisiyle çocuklara militarist bir kimlik kazandırılmak istenmiştir.^[31] İlerleyen yıllarda kimsesiz çocuk problemini çözmek için çeşitli kurumlar oluşturulmuştur. Cumhuriyet döneminde de varlığını sürdüren Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin faaliyetlerine başlamasıyla çocuklar için daha müreffeh bir ortamın sağlanması hedeflenmiştir.^[32] İlerleyen yıllarda çocuk ve çocukluk kavramları gelişmeye devam etmiştir.

1. GÖÇ SÜRECİ VE ÇOCUKLAR

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti ciddi toprak kayıpları yaşamıştır. Bu durumun sonucunda 1783 yılından imparatorluğun sonuna kadar olan süreçte yaklaşık 7 milyon Kafkasya, Kırım ve Balkan muhaciri Osmanlı topraklarına sığınmak durumunda kalmıştır.^[33] Halbuki 1850'lerde Anadolu'nun nüfusu 8-9 milyon iken yaşanan toprak kayıpları ve savaşlarda ölen insanlara rağmen bu sayı düşmek yerine 1910'larda 16-17 milyona yaklaşmıştır.^[34] Muhacirler gelmeye başladığında Osmanlı Devleti'nin net bir göç politikası bulunmamaktaydı.^[35] Gelen muhacirler konusunda organizasyonu sağlamak amacıyla 5 Ocak 1860 yılında Ticaret Nezaretine bağlı bir Muhacirin Komisyonu kurulmuştur. Sistemik bir göç hareketi beklenmediği için bu komisyon misyonunu tamamladığında kapatılmışsa da göçler gerçekleştikçe yeni komisyonlar kurmak mecburiyeti hasıl olmuştur. 1875, 1878, 1897 tarihlerinde farklı isimlerle kurulan muhacirin komisyonları ile ilgili sorun 1913 yılında yayınlanan İskan-ı Muhacirin Nizamnamesi ile nihai bir çözüme kavuşmuştur.^[36]

[29] "Öç Türküsü", Çocuk Dünyası, Numara: 36, Sayfa:1, İstanbul, R. 14 Teşrin-i Sani 1329 (Miladi 27 Kasım 1913).

[30] "Yeşil Boncuk", Çocuk Dünyası, Numara:33, Sayfa:1, İstanbul, R. 24 Teşrin-i Evvel 1329 (Miladi 6 Kasım 1913).

[31] Müzeyyen Ezel Ünal, "Erken Cumhuriyet Döneminde Gençliğin Militarizasyonu: Askerliğe Hazırlık Dersleri" *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 3/1, 2015, s.85; Bahsi geçen dernekler için ayrıca bkz. Mehmet Beşikçi, "On Yıllık Harp ve Topyekûn Seferberlik", *Osmanlı Askeri Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*, Gültekin Yıldız (ed), Timaş Yayınları, İstanbul 2013, s.223.

[32] Makbule Sarıkaya, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Bir Sosyal Hizmet Kurumu: Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 34, 2007, s.323-324.

[33] Kemal H. Karpat, *Osmanlıdan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, Bahar Tırnakçı (çev.), Timaş Yayınları, İstanbul 2013, ss. 95-96

[34] Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1919)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s.92.

[35] Ahmet Yüksel, "Göçmenlikten Vatandaşlığa Muafiyetten Mükellefiyete: Kafkas Göçmenlerin Sivas Vilayetinde İskanları", *Geçmişten Günümüze Göç*, c. 1, Osman Köse (ed.), Canik Belediyesi Yay., Samsun 2017, s.406.

[36] Mustafa Hatipler, *Balkan Harbi'nde Muhacir Olmak*, Değişim Yayınları, Sakarya 2021, s.245

Kafkasya, Kırım ve Balkanlar'dan gelen muhacirler karayolu, denizyolu ve demiryolu gibi vasıtalarla Osmanlı topraklarına ulaşmaya çalışmışlardır. Gelen muhacirlerin yaş ve cinsiyetlerini bilmek mümkün olmasa da en az 3/1'inin çocuk olduğu tahmin edilebilir.^[37] Bu konuda rakamlara ulaşmak oldukça güç olmakla birlikte Dahiliye Nezareti 1915 yılında 100.000'e yakın kimsesiz çocuğun varlığından bahsetmektedir.^[38] Bu rakam şüphesiz oldukça iyimser bir yaklaşımın sonucudur çünkü o veya bu şekilde kayıt altına alınamayan, ailelerin yanına evlatlık olarak verilip takibi yapılamayan çocuklarla ilgili bilgiler bulunmamaktadır.

Özellikle Kırım ve Kafkasya üzerinden gelen muhacirler göç için deniz yolunu kullanmışlardır. Buradan Osmanlı topraklarına ulaşmaya çalışan muhacirlerle ilgili örneklerden biri 1845 yılında Rusya'nın devriye gemilerinde görev yapan Teğmen Suşçov'un anılarında yer almaktadır. Suşçov anılarında oldukça hafif ve ahşaptan yapılan tekneleri kullanarak Anadolu'ya ulaşmaya çalışan 150 kişilik bir muhacir kafilesinden bahsetmektedir. Bu kafilenin çoğunluğu kadınlar ve çocuklardan oluşmaktadır. Suşçov, yakalanan kafiledeki kadınların ve kız çocuklarının esir alındığını anlatmaktadır.^[39] 1864 yılına gelindiğinde bölgede baskı uygulayan Rusya muhacirlere bölgeden göç etmeleri için bir ay gibi çok kısa bir süre tanımıştır.^[40] Bunun üzerine bölgedeki muhacirler Anapa ve Novorossiysk limanları başta olmak üzere pek çok limana sığınmış ve göç edebilmek için gelecek olan gemileri beklemeye başlamışlardır. Mevsim şartları erzak ve kalın giysileri olmayan muhacirlerin durumunu daha da zorlaştırmıştır. Bekleyen muhacirler arasında henüz yolculuk başlamadan ölümler baş göstermiştir. Rus gazeteci Abramov'un aktardıklarına göre bölgede tablo o kadar vahimdir ki ortalıkta kalan cenazeler arasında küçük çocukların hala ölü annelerinin memelerini emmeye çalıştıkları görülmektedir.^[41] Göç için gemilerin gelmesini bekleyen muhacirler göç yoluna çıktıklarında da oldukça sağlıksız ve güvensiz koşullarla karşılaşmışlardır. Mevcut gemiler bekleyen muhacir sayısının oldukça fazla olması nedeniyle kapasitelerinin üzerinde yolcu almak durumunda kalmışlardır. Hava muhalefeti nedeniyle erkek muhacirler gemilerin güvertelerinde taşınırken çocuklar ve kadınlar ise ambarlarda taşınmış; bu durum ambarlarda ki sıkışıklık nedeniyle çocukların ezilerek ölmelerine neden olabilmıştır.^[42]

^[37] Örneğin; 1860 yılında 1.866 kişilik Nogay muhacir kafilesinde bulunan kişilerden yaklaşık olarak 700'ünü 1-19 yaş aralığındaki çocuklar oluşturmaktadır. Bknz: BOA., MAD.d., 23106, H-29-12-1277 (M. 8 Temmuz 1861).

^[38] BOA, BEO, 4551/341252, H-09-04-1337 (M. 12 Ocak 1919).

^[39] İ.N. Suşçov, "Gelencik'te Esir Tutulan Çerkesler", Murat Topçu- Papşu (çev.), *Kafkasya Çalışmaları Sosyal Bilimler Dergisi*, 5, 2020, ss. 339-341.

^[40] İbrahim Serbestoğlu, "Kırım Savaşı Sonrasında Samsun'da Göç ve Göçmen Sorunu", *Geçmişten Geleceğe Samsun 1. Kitap*, Cevdet Yılmaz(ed.), Samsun 2006, s.85

^[41] Gökhan Çakmak, *1864 Büyük Çerkez Göçü*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bozok Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yozgat 2017, s.85.

^[42] A. Fonvill, *Çerkesya Bağımsızlık Savaşı (1863-1864)* Murat Papşu (çev.), Nart Yayıncılık, İstanbul 1996, s.77-82.

Balkanlar üzerinden Osmanlı Devleti'ne gelen muhacirler ise denizyolunun yanı sıra kara ve demiryolunu da kullanabilmişlerdir. Bölgedeki siyasi karışıklık zaman zaman göç sürecini de etkileyebilmiştir. Örneğin; 1877-1878 Osmanlı- Rus Harbi esnasında Tuna bölgesinin tehlike altında olduğu düşünüldüğü için bölgede göç kararı alınmış, Tuna valisi halkın Köstence'ye kadar çekilmelerini istemiştir.^[43] Savaş sürerken Rusya ile anlaşma sağlandığı bilgisinin alınmasının üzerine Zağra ve Çırpan'dan yola çıkarılan muhacirler durdurularak evlerine yönlendirilmiştir. Kısa süre sonra barış haberinin asılsız olduğu anlaşılınca muhacirler bu sefer hazırlıksız olarak yollara düşmek zorunda kalmışlardır.^[44] 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında ve sonrasında muhacirlerin durumuyla ilgili çeşitli raporlar hazırlanmıştır. Bu raporların ortak tespiti muhacirlerin çoğunun kadın ve çocuklardan oluştuğu, halsiz ve hasta oldukları, vücutlarında darp izleri bulunduğu bilgilerini içermektedir.^[45]

Balkan Harpleri ile ilgili bilgiler çok daha detaylıdır. Harbin ilerleyişini gözlemek için bölgede bulunan pek çok savaş muhabiri göç yollarında gördükleri muhacirler ile ilgili kayıtlar tutmuşlardır. Örneğin; savaş sonucunda kazanan tarafın Osmanlı Devleti olacağına inanan Fransız gazeteci Remond demiryolu ile bölgeden ayrıldığı esnada çocuklarının hayatlarını kurtarmak isteyen muhacir kadınların çocuklarını kendisine emanet etmeye çalıştıklarını aktarmaktadır.^[46] Trenlerde kendilerine yer bulamadıkları için paniğe kapılan muhacirlerin zaman zaman vagonların tepelerine tırmadıkları oluyordu. Gözlemciler pek çok kadın ve çocuğun vagonların üstlerinde gittiklerine ve tren hareket ettikçe bu muhacirlerin vagonların tepesinden düşüp öldüklerine tanık oluyorlardı.^[47]

Karayolu ile göç eden muhacirler ise kabileler halinde şehirleri boşaltmaktadırlar. Yaya olarak göç eden kabileler büyükbaş hayvanların çektikleri arabalara taşınabilecek eşyalarını alıp, çocuklarını arabaların tepesine oturtarak göç etmektedirler. Havanın soğuk oluşu muhacirlerin bataklık arazilerde ilerleyişini zorlaştırmakta ve salgın hastalıkları da beraberinde getirmektedir. Gözlemcilerin ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla muhacir kabileler mola yerlerinde ateş yakıp, birbirlerine sokularak kendilerini ve çocuklarını ısıtıp hayatta tutmaya çalışmaktadırlar.^[48] Mu-

^[43] Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, ss.21-26

^[44] Hüseyin Raci Efendi, *Zağra Müftüsünün Hatıraları Tarihçe-i Vak'a-i Zağra*, Baskıya Hazırlayan: Ertuğrul Düzdağ, Tercüman Yayınları, S.230-231.

^[45] Justin McCarty, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, Fatma Sarıkaya (çev.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, ss.71-74; Bilal N. Şimşir, *Balkan Savaşlarında Rumeli Türkleri Kıyımlar-Kıyımlar-Göçler 1821-1913*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2017, s.85.

^[46] Georges Remond, *Bir Fransız Gazetecinin Balkan Harbi izlenimleri Mağluplarla Beraber*, Muammer Sarıkaya (haz.), Profilkitap Yayınevi, İstanbul 2018, s.103.

^[47] Gustav Van Hochwachter, *Balkan Savaşı Günlüğü "Türklerle Cephe"*, Sumru Toydemir (çev.), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021, s.45-46.

^[48] Ellis Ashmead Bartlett, *Türklerin Rumeli'ye Vedası*, Görkem Şengün H. Büşra Yavuz (çev.), İz Yayıncılık, İstanbul 2018, s.226-227.

hacirlerin içinde bulunduğu perişan hali gören İstanbul halkının dehşete kapılması üzerine muhacirler halktan uzak tutulmuş, demiryolu ile gelenler ise Yedikule istasyonlarında indirilmişlerdir.^[49]

Gerek göç öncesinde ve gerek göç esnasında yaşadıkları problemlerden dolayı Osmanlı topraklarına ulaşan muhacirler arasında pek çok salgın hastalık bulunmaktaydı. 1863 yılında sadece Trabzon'da günde 50'ye yakın muhacir çiçek, tifüs, iskorbüt gibi hastalıklardan dolayı ölmekteydi.^[50] Salgınların yayılmasını kontrol edebilmek amacıyla geçici karantina alanları oluşturulmuş, karantina sürecinin ardından sağlıklı olduğu düşünülen muhacirler iskan bölgelerine gönderilmişlerdir. Ancak karantina uygulamasına rağmen salgın hastalıkların kontrol altında tutulması konusunda zaman zaman aksaklıklar yaşanmıştır.^[51] Trabzon'da bulunan karantina bölgelerinde salgın hastalıkların neden olduğu ölümler neticesinde pek çok cesedin içme suyuna karışması çok kısa bir sürede 3.500'e yakın insanın ölümüne neden olunca şehirde de birtakım huzursuzluklar ortaya çıkmıştı.^[52] Muhacirlerin çok fazla olduğu bir diğer yer olan Samsun'da ise sağlık müfettişi Barozzi'nin hazırlamış olduğu rapor durumun vahametini daha açık şekilde ortaya koymaktadır. Söz konusu rapora göre yaklaşık olarak şehirdeki her on kişiden biri salgınlardan etkilenerek hayatını kaybetmekteydi.^[53] Osmanlı Devleti her ne kadar salgınların önüne geçmek yönünde tedbirler almışsa da gelen muhacir sayısının beklenilenin üstünde olması büyük bir problem yaratmıştır. Bu dönemde yaklaşık 50.000 muhacirin geleceğini düşünülmüş ancak bu sayı henüz 1863 yılında bile 80.000'lere ulaşmıştı.^[54] Hastalıklara bağlı olarak ölen muhacirlerin kayıtları zaman zaman Maliye Nezareti tarafından tutulmuştur. Örneğin; 1863 yılının kasım ayından 1865 yılının ocak ayına kadar yaşları ortalama sekiz civarında olan 42 çocuğun defin işlemleri kayıt altına alınmıştır.^[55]

1860'lı yıllarda yaşanan göçlerin ardından 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbine kadar göçler daha çok bireysel seyretmiş, Osmanlı Devleti'nin mağlubiyeti sonrasında yeniden yoğun bir göç dalgası başlamıştır. 1878 yılında 15.000'e yakın kadın ve çocuk göç etmek için istasyonlarda birikmiş soğuk hava ve açlık gibi sebep-

^[49] Hatipler, *Balkan Harbi'nde Muhacir Olmak*, s.212

^[50] McCarty, *Ölüm ve Sürgün*, s.41

^[51] Özgür Yılmaz, "1864 Kafkas Göçü Hakkında Bir Rapor", *Mavi Atlas Dergisi*, 3, 2014, ss.139-140.

^[52] Nazan Çiçek, "Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti: İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü (Şubat 1864-Mayıs 1865)" *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 64/1, ss.65-68.

^[53] Tuğba Erdem, "1864 Kafkas Göçü Öncesinde ve Göç Sırasında Yaşanan Salgın Hastalıklar" *1864 Kafkas Tehciri Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, Mehmet Hacısalihoğlu (ed.), Balkar ve İrcica, İstanbul 2014, s.195

^[54] Fabio L. Grassi, *Yeni Bir Vatan Çerkeslerin Osmanlı İmparatorluğuna Zorunlu Göçü (1864)*, Birgül Göker Perdisa (çev.), Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2017 s.83.

^[55] BOA., ML.MSF.d..., 17110

lerden dolayı içlerinden bazıları göç sürecinde ölmüşlerdir.^[56] Bu tarihlerde gelen muhacirlerin sağlık sorunlarının çözümü için Muhacirin Komisyonu çeşitli çalışmalar yapmıştır. Mekteb-i Tibbiye hocalarından Miralay Aleksandro Bey yapmış olduğu araştırmalar sonucu hastane ve doktor sayısının yetersiz olduğunu tespit etmiş bu sorun Mekteb-i Tibbiye öğrencilerinin görevlendirilmesiyle çözülmek istenmiştir.^[57]

Balkan Harpleri sonrasında gelen muhacirlerin de benzer sorunlar yaşadığı görülmektedir. Özellikle deniz ve demiryolu kullanan muhacirler binmiş oldukları vasıtalarda kapalı alanda ve kalabalık gruplar halinde buldukları için akciğer ve böbrekleriyle ilgili sağlık sorunları yaşamışlardır.^[58] Muhacirler birbirlerini kaybetmek ve geride kalmaktan korktukları için tuvalet ihtiyaçlarını bile buldukları yerde giderdikleri için hastalıklar hızla yayılmıştır.^[59] Bu tarihlerde ölen muhacirlerin kayıtları incelendiğinde ölen 95 kişinin 57'si çocuktur. Bu çocukların ölüm nedenleri; kızamık ve zatürre başta olmak üzere çeşitli enfeksiyonlar ve yetersiz beslenmeydi.^[60] Çocuklar arasında görülen hastalıkların önlenmesi için Osmanlı devlet yetkilileri aşılama çalışmalarına hız vermiş, hatta 1885 tarihinden itibaren aşısız çocukların mekteplere kayıt edilmeyeceğini duyurmuştur.^[61]

Muhacir çocuklar göç ve karantina sürecinin ardından yine güvensiz bir ortamla karşılaşmışlardır. Öncesinde ait oldukları yerlerden ayrılmak zorunda kalan muhacir çocuklar göç sonrası süreçte de zaman zaman aile bireylerinden ayrılmak durumunda kalabilmiş, geçimlerini sağlamak noktasında zorlanan ebeveynleri veya yakınları tarafından çeşitli yatılı mekteplere gönderilmişlerdir.^[62] Bu çocuklar iskan edildikleri bölgelerde yerel halk tarafından zaman zaman dışlanmalara maruz kalabilmişlerdir. Hayatları normale döndükten ve sosyal hayata uyum sağlamaya çalıştıktan sonra bazı yerlerde akranları tarafından kendilerine “sümüklü”, “bitli”, “pis” gibi yakıştırmalar yapılan bu çocuklar toplum tarafından dışlanmışlardır.^[63]

^[56] Esra Işık, “Osmanlı’ya Balkan Göçleri ve Çocuk Göçmenler”, *Geçmişten Günümüze Göç I*, Osman Köse (ed.), Samsun 2017 s.172.

^[57] Ufuk Erdem, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s.110.

^[58] Cenk Demir, *Osmanlı’da Amerikan Kızılhaçı*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2022, s.187.

^[59] McCarty, *Ölüm ve Sürgün*, s.90

^[60] H. Yıldırım Ağanoğlu, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Balkanların Makus Talihi: Göç*, İz Yayıncılık, İstanbul 2017, s.439-442.

^[61] Düstur, “Aşı Hakkında Nizamname”, 1. Tertip, 5. Cüz, 26 Haziran 1301.

^[62] BOA., DH.MKT., 1745/6, H-05-12-1307 (23 Temmuz 1890).

^[63] Hatipler, *Balkan Harbi’nde Muhacir Olmak*, s.287

2. YENİ HAYAT: MUHACİR ÇOCUKLARIN UYUM SÜRECİ

2.1. Uyum Süreci ve Yaşanan Zorluklar

Göçler neticesinde ortalıkta kalan pek çok muhacir çocuk İstanbul başta olmak üzere pek çok şehirde sokaklarda perişan halde dolaşmaya başlamıştı. Muhacir çocukların yerleştirildiği yerlerdeki halk ve Osmanlı devlet yetkilileri çocukların içinde bulunduğu sefil halden rahatsız oluyordu. Zaman zaman muhacir çocukların bulunduğu yerlerdeki yabancı diplomatlar da konuya dahil olarak orada burada sefil halde bulunan muhacir çocukların İstanbul'a ulaştırılmasını sağlıyorlardı. Örneğin; 1878 yılının sonlarında Edirne ve Filibe bölgesinde ortalıkta kalan 86 çocuk İngiltere konsolosluğu aracılığıyla İstanbul'a gönderilmişti.^[64] Osmanlı Devleti, kimsesiz çocukları eytamhanelere yerleştirmek suretiyle sorunu çözmeye çalışıyor ve eytamhanelere yerleştirilen çocuklar kabiliyetlerine göre mesleklere yönlendirilerek devlete bağımlılıklarının azaltılmasını hedefliyordu.^[65] Göçler neticesinde Osmanlı Devleti'ne gelen çocuklar başta kültürel farklılıkların etkisiyle uyum sağlamak konusunda oldukça zorlanmışlardır.^[66] Dil konusunda yaşanan farklılıklar ise çocukların dışlanmalarına neden olabiliştir.^[67]

XIX. yüzyılda kimsesiz çocuklar konusunda henüz örgütlenmemiş olan Osmanlı Devleti, birdenbire çok sayıda kimsesiz çocuğa kucak açmak durumunda kalmıştı. Bunun yanı sıra devletin mevcut ekonomik durumu da göz önüne alındığında problemin çözümü oldukça güçleşmişti. Üstelik Balkanlarda yaşanan toprak kayıpları neticesinde Osmanlı Devleti verimli tarım arazilerinin yanı sıra görece daha sanayileşmiş olan bölgeleri de kaybetmişti.^[68] Kimsesiz çocukların sokaklarda dolaşması toplum çapında bir infiale neden olmuş iyi eğitimden mahrum kalan çocukların toplum ahlakının yozlaşmasına neden olacağı düşünülmüştür. 1870'li yıllardan itibaren İstanbul'da fuhuş sektörünün etkisiyle cinsel yolla bulaşan hastalıkların artması özellikle kız çocuklarının korunması konusunda acil çözüm gerektirmiştir. Bunun üzerine bu kız çocuklarına özgü bir mektep açılması ve mektepte çocukların ahlaki ve insani olarak eğitilmeleri gündeme gelmiştir.^[69] Kız çocukları konusunda alınan tedbirler ilerleyen yıllarda da devam etmiş dönemin basını da bu konuyu yakından takip etmiştir. Örneğin; 1911 yılında Kadınlar Dünyası Gazete-

^[64] BOA., Y.PRK.KOM., 1/60, H-29-12-1295 (M. 24 Aralık 1878).

^[65] Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s.212.

^[66] Hatipler, *Balkan Harbi'nde Muhacir Olmak*, s.235.

^[67] Ferhunde Özbay, "1911-1922 Yıllarında Anadolu'da Kimsesiz Kız Çocukları", *Savaş Çocukları Öksüzler ve Yetimler*, Emine Gürsoy Naskali, Aylin Koç (ed.), Kırmızı Yayınları, İstanbul 2003, s.114.

^[68] Donald Quataert, "Tanzimat Döneminde Ekonominin Temel Problemleri" Mehmet Seyitdanlioğlu, Halil İnalçık (ed.), *Tanzimat/Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, ss.731-734.

^[69] BOA., Y.PRK.AZJ. 3/38, H-29-12-1296 (M. 14 Aralık 1879).

tesinin bir sayısında Mükerrerrem Belkis, kız çocuklarının korunması için bir Şefkat Evi tesis edilmesi gerektiğine dair bir yazı kaleme almıştır.^[70] Çocuklar çeşitli kurumlar tarafından koruma altına alınmış bunun yanı sıra hizmetçi olarak evlere yerleştirilmiş^[71] ve yaşları müsait olanlar evlendirilmiştir.^[72]

Erkek çocukları çeşitli mekteplere kaydedilerek bir şekilde koruma altına alılabiliyorlardı. Fakat XIX. yüzyılda kız çocukları için olan mekteplerin kapasitesi yetersizdi. Bu noktada, kız çocuklarının ortalıkta kalmasını önlemek adına evlere besleme/evlatlık^[73] olarak verilmesi uygulaması biçilmiş kaftandı.^[74] Üstelik yoğun göç dalgalarının başladığı 1860'larda kölelik uygulamasının resmi olarak kaldırılmasının bir sonucu olarak evlerde köle kullanımı konusunda ciddi bir açık ortaya çıkmış, bu durum da beslemelere olan talebin artmasına neden olmuştu.^[75] 1863 yılından itibaren Çerkeslerin kendi çocuklarını sattıkları iddiaları, Osmanlı Devleti'ni bu konuda tedbir almak durumunda bırakmış; Meclis-i Vâlâda alınan bir kararla Çerkeslerin yanlarında getirmiş oldukları esirlerin satışı konusunda düzenlemeler yapılmış, kendi çocuk ve akrabalarını satmaları ise tamamen men edilmiştir.^[76] Bu noktada çocukların ailelerin yanlarına besleme olarak verilmesi yoluyla Çerkeslerin çocuklarını köle olarak satmalarının da önüne geçilmek istenmiştir. Muhacirin Komisyonu çocukların kadı huzurunda hüccet harcı ödenerek ailelerin yanlarına yerleştirilmesi konusunda rol üstlenmiştir.^[77] Beslemelik kavramı zaman zaman kölelik kültüründen hizmetçilik kültürüne geçişin bir aşaması olarak da değerlendirilmiştir.^[78] Temelde iyi niyet barındıran bu uygulama süreç

^[70] Mükerrerrem Belkis, "Sevgili Padişahımızın Şefkati Şefkat Evleri" *Kadınlar Dünyası*, No:100, 20 Temmuz 1329, s.2-3.

^[71] BOA., İ.MTZ.GR., 33/1366, H-26-10-1317 (M. 27 Şubat 1900).

^[72] BOA., İ.MMS., 133/5690, H-06-01-1282 (M. 1 Haziran 1865).

^[73] Evlatlık tabiri daha çok erkek çocukları için kullanılmıştır. Ev içi istihdam yöntemi olarak evlere alındığını iddia ettiğimiz beslemeler ev hizmetlisi olarak değerlendirilmelidir. Çalışmanın devamında evlatlık çocuklardan ziyade besleme olarak evlere yerleştirilen kız çocukları ele alınacağı için besleme tabiri kullanılacaktır. Detaylı bilgi için Bknz: Ferhunde Özbay, *Türkiye'de Evlatlık Kurumu: Köle mi Evlat mı*, Boğaziçi Üniversitesi Yayinevi, İstanbul 1999, s.16

^[74] Yahya Araz, *Osmanlı İstanbul'unda Çocuk Emeli Evlerde İstihdam Edilen Çocuklar (1750-1920)*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2020, s.34

^[75] Özbay, "Türkiye'de Evlatlık Kurumu: Köle mi Evlat mı", s.16.

^[76] BOA., A} MKT.NZD., 396/97 H-03-08-1278 (M. 3 Şubat 1862), BOA., A} MKT.MVL., 140/4, H-23-07-1278 (M. 24 Ocak 1862).

^[77] Hüccet: "Arapça asıllı bir kelime olan 'hüccet', delil, vesika, sened manalarına gelir. Osmanlı diplomatiğinde ise şer'i mahkemeler tarafından verilen, fakat ilamdan farklı olarak, hüküm ihtiva etmeyen; sadece kadı huzurunda iki tarafın anlaşmaya vardıklarına dair kadı'nın tasdikini ihtiva eden bir belgedir. Hüccetler, çok çeşitli hususların tesbiti için tertip edilmiş olup kadılar tarafından tanzim edilen bir nevi noterlik belgeleri olarak kabul edilebilir. Hüccetler, kadı huzurunda tesbiti yaptırılan şahsın eline verildikten başka şer'iyye sicillerine de işlenirdi. Bunlarda yapılan tesbitlere göre, alım-satım, kira, nafaka, vekalet, vasiyet, kefalet, şehadet, ferağ (kat'i veya şartlı), borç, hibe, rüşdün ispatı, nezir, keşif, sulh, irsaliye vs. konularda hüccetler bulunmaktadır." Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s.350.

^[78] Ferhunde Özbay, "Evlerde El Kızları: Cariyeler, Evlatlıklar, Gelinler", Leonore Davidoff, *Feminist Tarih yazısında Sınıf ve Cinsiyet*, Ayşe Durakbaşa (haz.), Zerrin Ateşer, Selda Somuncuoğlu (çev.), İletişim Yayınları, İstanbul 2021, s.26.

içerisinde bir çeşit ucuz köle kullanımına evrilmiş üstelik mağduriyetler de doğurabilmiştir.^[79] Evlerde karın tokluğuna çalıştırılan bu çocuklar kendilerini koruyacak aile bireylerinin olmaması sebebiyle zaman zaman cariye gibi kullanılmış ve istismarlara maruz kalabilmişlerdir.^[80] Aile bireylerinden bazıları hayatta olan çocuklar görece daha güvendedirler çünkü başlarına gelen herhangi bir problem durumunda akrabaları konunun takipçisi olabilmıştır.^[81]

2.2. Muhacirlere Yapılan Yardımlar

Göçlerin ardından ilk etapta gelen muhacirler kalıcı iskan mahallerine gönderilmeden önce cami, medrese ve mektep gibi kamu binalarına yerleştirilmişlerdir. Şehirlerde muhacirlerin bulunması uzun vadede zahire sıkıntısı yaratacağı için bu muhacirler hızla iskan mahallerine sevk edilmekteydiler.^[82]

Muhacirlerden henüz sünnet edilmemiş olan çocuklar bir an evvel sünnet ettirilmiştir.^[83] Gerek Balkanlarda gerekse Anadolu'daki Rum nüfusun sünnetsiz çocukları Rum oldukları iddiasıyla alıkoymaları üzerine bu konu üzerinde hassasiyetle durulmuştur.^[84] Çeşitli kurumlara yerleştirilen kimsesiz muhacir çocukların^[85] yanı sıra, çocuklarını sünnet ettirmeye maddi imkanları yetmeyen muhacir ailelerin çocukları da sünnet ettirilmiştir.^[86] Bu çocukların sünnet masraflarının karşılanması için zaman zaman hazineden bütçe ayrılmış,^[87] zaman zaman ise masraflar mal sandıklarından karşılanmıştır.^[88]

Gelen muhacirlere yapılan bir diğer yardım ise mevsime uygun kıyafetlerin temin edilmesidir. Özellikle 1864 yılında Trabzon'da bulunan bir Times muhabirinin kadınların çocuklarını ısıtmak için kendi kıyafetlerinden parçalar kopartmak zo-

^[79] Özbay, "1911-1922 Yıllarında Anadolu'da Kimsesiz Kız Çocukları", s.109.

^[80] Nazan Maksudyan, "Foster Daughter or Servant, Charity or Abuse: Beslemes in the Late Ottoman Empire", *Article in Journal of Historical Sociology*, 21/4, 2008, s.489

^[81] Örneğin; Lazkiye Mutasarrıfı Reşad Bey'in yanına besleme olarak verilen Çerkes kız çocuğunun tecavüze uğraması üzerine akrabaları Beyrut valiliğine dilekçe yazarak çocuğun kendilerine iadesini talep etmiştir. Bknz: BOA., DH.MKT., 386/20, H-24-12-1312 (M. 18 Haziran 1895).

^[82] Mustafa Aydın, "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Esnasındaki Rumeli Göçünün Meclis-i Mebusan'a Yansımaları ve Yapılan Yardımlar", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 45, 2015, s.211-212.

^[83] BOA., A.)MKT.NZD., 426/79, H-24-12-1278 (M. 22 Haziran 1862); BOA., Y..PRK. BŞK., 1/49, H-20-11-1295 (M. 15 Kasım 1878); BOA., Y..PRK.ŞH., 1/10, H-08-03-1296 (M. 2 Mart 1879).

^[84] Şimşir, *Balkan Savaşlarında Rumeli Türkleri Kırımlar-Kıyımlar-Göçler 1821-1913*, s.96. Ayrıca Bknz: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Arşiv Belgelerine Göre Balkanlarda ve Anadolu'da Yunan Mezalimi*, C.II., Ankara 1996, s.80-81.

^[85] Muhacirin dulhanesinde kalan muhacir çocuklardan on beş yirmi kadarı kurum bünyesinde sünnet ettirilmiştirlerdir. BOA., Y..MTV., 18/9, H-10-08-1302 (M. 25 Mayıs 1885).

^[86] BOA., YB.021., 86/160, R-02-12-1305 (M. 14 Aralık 1889).

^[87] BOA., Y..PRK.KOM., 1/81, H-19-06-1296 (M. 31 Mayıs 1879).

^[88] BOA., A.)MKT.MHM., 179/33, H-20-08-1276. (M. 13 Mart 1860).

runda kaldığını aktarması üzerine^[89] 150.000 kuruşluk bir bütçe ayarlanarak kıyafetler diktirilmiş,^[90] bölgenin yerli halkından da 21.000 kuruş yardım toplanmıştır. Toplanan bu paralar özellikle muhacir çocuklara kıyafet temini için harcanmıştır.^[91]

Devlet yardımlarının yanı sıra halk ve imamlar öncülüğünde halk muhacir çocuklara kıyafet temin edilmesi konusunda aktif rol oynamış,^[92] Amerikan ve İngiltere Kızılhaç'ı da çeşitli yardımlarda bulunmuştur.^[93] Ayrıca çeşitli vilayetlerdeki devlet görevlileri ve halk muhacirlerin ihtiyaçlarının karşılanması için yardımlar toplamışlardır.^[94] Gelen muhacirlerin barınma ve giyinme sorununun yanı sıra ilk etapta çözülmesi gereken sorunlardan birisi de iaş teminiydi. Bunun için daha 1860 yılından itibaren Osmanlı Devleti, yetişkinlere günlük iki kuruş, çocuklara ise günlük bir kuruş yevmiye vermiştir.^[95] Fakat ilerleyen süreçte muhacir sayısının beklenenin çok üzerinde olması nakit yardımlar yapılmasını güçleştirince bu yardımlar çocuklara yüz dirhem, yetişkinlere ise yarım kıyye eklemek olarak dağıtılmaya başlanmıştır.^[96] Göç sürecinde açlık ve soğuk havadan dolayı bünyeleri oldukça zayıflayan muhacirlerin içinde bulunduğu durum her ne kadar yürek sızlatsa da yerli halkın hastalığa yakalanma endişesiyle panik olmalarına neden oluyordu.^[97]

3. MUHACİR ÇOCUKLARIN EĞİTİMİ VE KURUMSAL DESTEKLER

3.1. Muhacir Çocukların Eğitimi

XIX. yüzyıl itibarıyla eğitim konusu vakıfların kontrolünden çıkmış ve modern anlamda merkezi bir eğitim sistemi uygulanmaya başlanmıştır.^[98] Merkezi eğitim sisteminin uygulanmasındaki amaç ortak bir bilince ulaşmak ve gerek ekonomik gerekse askeri olmak üzere her alandaki geri kalmışlığın izlerini silmekti.^[99]

[89] Cahit Arslan, "Bir Soykırımın Adı: 1864 Büyük Çerkes Sürgünü, *Uluslararası suçlar ve tarih*, 1, 2006, s.138.

[90] BOA., İ.DH., 524/36128, H-09-11-1280 (M. 16 Nisan 1864).

[91] İpek, *Memalik-i Şahane Muhaceret*, s.56.

[92] "Uzun Şücaeddin Cami'sine yerleştirilen 52 muhacirin 37'sinin çorap ve ayakkabısının olmadığını anlaşılması üzerine 11 çocuk için ayakkabı tedarik edilmiştir." Bknz: BOA., Y.PRK.KOM., 1/10, H-13-01-1295, (M. 17 Ocak 1878).

[93] Hatipler, *Balkan Harbi'nde Muhacir Olmak*, s.271.

[94] Ahmet Yüksel, Zafer Karademir, "Ulema, Göç ve Devlet: Kırım Harbi'nden Sonra Osmanlı Ülkesine Göç Eden Ulemanın İskanına Dair Bazı Bilgiler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 52/1, 2017, s.186.

[95] BOA., A.] MKT.UJ., 425/8, H-17-02-1277 (M. 4 Eylül 1860).

[96] İpek, *Memalik-i Şahane Muhaceret*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2022, s.240.

[97] Aram Andonyan, *Balkan Savaşı*, Zaven Biberyan (çev.), Aras Yayınları, İstanbul 2020, s.481

[98] Pelin İskender Kılıç, "Mehmed Esad Safvet Paşa'nın Devair Müfettişliği Sırasında Muhacirler ve Muhacir Çocuklarıyla İlgili Görüşleri ve Bu Konudaki Çalışmaları", *History Studies International Journal of History*, 9/3, 2017, s.115

[99] Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, *İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, Osman Yener (çev.), İletişim Yayınları, İstanbul 2019, s. 115-116; Benjamin C. Fortna, *Mekteb-i Hümayun Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim*, Pelin Siral (çev.), İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 70-120.

XIX. yüzyıl itibarıyla gerçekleşen göçler neticesinde oldukça kozmopolit bir nüfusun ortak bir potada eritilmesinin yolu eğitimden geçmekteydi. Bu sebeple özellikle muhacir çocukların eğitimi meselesinin üzerinde oldukça durulmuştur. Kaynaklarda muhacir çocuklar genellikle korunmaya muhtaç (dilenci, sokak çocuğu, muhacir) çocuklar kapsamında ele alınmıştır.^[100]

Göçler neticesinde ilk etapta Trabzon'da çok sayıda muhacir çocuğun bulunması neticesinde muhacir çocukların eğitimi için özel bir sınıf tesis edilmesi düşünülmüştür. Bu noktada Trabzon pilot bölge olacaktır. Ancak çocukların toplumla kaynaşmalarının zorlaşacağı ve göç öncesinde maruz kaldıkları olayların anılarının diri tutulacağı endişesiyle o fikirden vazgeçilmiştir.^[101] Bunun üzerine çocuklar farklı mekteplere kaydedilmeye başlanmış, dil probleminin çözümü için lisan bilen hocalar temin edilmiştir.^[102]

Osmanlı topraklarına ulaşmış hayatlarına kaldıkları yerden devam etmeye çalışan muhacir aileler çocuklarını ilk etapta neredeyse her mahallede bulunduğu için erişimi kolay olan Sıbyan mekteplerine kayıt ettirmeye başlamışlardır.^[103] Muhacirlerin yoğun olarak yerleştikleri bölgelere ise yeni mektepler ve camiler inşa edilmiştir.^[104] İskanları gerçekleştirilen çocuklar yaşlarına göre sıbyan mekteplerine, rüştiyelere ve idadilere kayıt edilirken, ebeveynleri hayatta olmayan çocuklar ise yatılı mekteplere kaydedilmiştir.^[105] Zaman içerisinde muhacirlerin sayısındaki artış üzerine mektepler konusunda yaşanan sorunlar üzerine Dahiliye Nezareti, çeşitli vilayetlerdeki Sanayi Mekteplerine tezkire yollayarak kontenjanların %30'unun muhacir çocuklar için ayrılmasını talep etmiştir.^[106] Eğitim konusunda devletin destek ve teşviklerinin yanı sıra hayırsever halkın da yardımları olmuştur.^[107] Devletin ve hayırsever halkın yanı sıra muhacir aileler de çocuklarının eğitimi konusuna önem vermiş, Selanikli göçmen aileler çocuklarının maruz kaldığı dışlanmayı en aza indirmek için 1910 yılında İstanbul'da yeni bir mektep kurmuşlardır. Anlaşılan o ki bu mektebe olan talep oldukça fazladır çünkü 1915 yılında bir yeni mektep daha kurmuşlardır.^[108]

^[100] Salim Selman Kesgin, "Türk Kamu Yönetiminde Göçmen Çocuklara Yönelik Politikalar", *Göç Dergisi*, 4/1, 2017, s.64

^[101] Ömer Karataş, "Kafkas Göçünün Mağdurları", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 42/42, 2014, s.124.

^[102] Mehmet Ali Yıldırım, "Osmanlı Devleti'nde Muhacir Çocukların Eğitimine Genel Bir Bakış" *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 30/2, 2020, s.465.

^[103] Yıldırım, "Osmanlı Devleti'nde Muhacir Çocukların Eğitimine Genel Bir Bakış", s.462.

^[104] Habibe Bolat, "II Abdülhamit Döneminde Bir Eğitim Meselesi: Kafkas Muhacir Çocuklarının Eğitimi", *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi*, 3/2, 2020, ss.137-142. Kafkas göçmenlerinin Anadolu'da kurmuş olduğu vakıflar için ayrıca Bknz: Hasan Yüksel, "Kafkas Göçmen Vakıfları" *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 5/5, 1994, ss.478-483.

^[105] Yıldırım, "Osmanlı Devleti'nde Muhacir Çocukların Eğitimine Genel Bir Bakış", s.460.

^[106] BOA., DH. UVMV., 78/14, H-16-11-1333 (M. 25 Eylül 1915).

^[107] BOA., MF. İBT., 421/14, H-22-04-1331 (M. 31 Mart 1913).

^[108] Fahri Kılıç, "I. Dünya Savaşı'nda Selanik'ten İstanbul'a Taşınan Bir Eğitim Kurumu: Feyziye Mektepleri". *Cap-*

Erkek çocukları çeşitli mekteplere yerleştirilirken kız çocukları konusunda büyük bir açık vardır. Bu konuda ilk adımlar Tuna Vilayetinden gelen bir tezki-rede ele alınmış kız çocukları için Rusçuk'ta bir ıslahhane teşkil edilmesi yönünde bir karar alınmıştır.^[109] 1869 yılına gelindiğinde ise Tophane-i Amire'ye bağlı ilk kız sanayi mektebi kurulmuş bu mektep ilerleyen yıllarda ihtiyaca bağlı olarak yatılı olarak da eğitim vermeye başlamıştır.^[110] İlerleyen yıllarda gerçekleşen göçler neticesinde ortalıkta kalan kimsesiz çocuk sayısındaki artış kız çocukları için yeni kurumların ve mekteplerin oluşturulmasını zorunlu kılmıştır. Üstelik bu kız çocuklarının sokaklarda kalması toplumsal değerlere aykırı bulunmuş, ahlaki değerlerin yozlaşmasını önlemek adına çocukların bir an önce sokaklardan kurtarılması planlanmıştır. Bu planlar doğrultusunda bir mektep kurmak fikri gündeme gelmiştir. Bahsi geçen mektep 3 ila 25 yaş arasındaki kız çocuklarını bünyesinde barındırıp onlara gerekli eğitimi vermeyi amaç edinmiştir. Ayrıca bu mektepte çocuklar okuma-yazma ve temel bilimlerin yanı sıra el işi konusunda da eğitilerek kendi hayatlarını idame ettirecek bir meslek sahibi olmaları yönünde eğitilmişlerdir.^[111]

I. Dünya Savaşı'yla birlikte muhacir çocukların yanı sıra muhtaç durumdaki çocukların sayısının da artması eğitim kurumlarının oldukça zor durumda kalmasına neden olmuş, 1918 yılına gelindiğinde muhtaç çocuk sayısı yaklaşık 90.000'lere ulaşmıştır.^[112]

3.2. MUHACİR ÇOCUKLARIN EĞİTİM VE SOSYALLEŞMESİNDE OSMANLI KURUMLARI

3.2.1. Sanayi Mektepleri

1863 yılında Tuna Valisi Mithat Paşa'nın girişimleriyle Niş'te açılan ilk ıslahhanenin ardından 1867'de alınan bir kararla her vilayette bir ıslahhane açılmasına karar verilmiş bu kararın ardından yüzyılın sonuna kadar yaklaşık 30 ıslahhane kurulmuştur.^[113] Her vilayette ıslahhanelerin açılmasına karar verildikten sonra 1871 yılında ıslahhanelerin işleyişi belli kurallara bağlanmış; buna göre hangi dine mensup olduğu fark etmeksizin 12-13 yaşından küçük ve ebeveynlerini yitirmiş çocuklar kuruma kabul edilmişlerdir. Kimsesiz bu çocukların giyim, beslenme

padocia Journal of History And Social Sciences, 9, 2017, s.147.

[109] BOA., İ.MVL., 584/26270, H-26-10-1284, (M. 20 Şubat 1868).

[110] Yasemin Tümer Erdem, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kızların Eğitimi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, s.22-23.

[111] BOA., Y.PRK.AZ). 3/38, H-29-12-1296 (M. 14 Aralık 1879).

[112] Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s.192.

[113] Nazan Maksudyan, "Evli evine, köylü köyüne, evi olmayan? Osmanlı Kent Reformu ve Şehirlerde İstenmeyen Çocuklar", *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, 34, 2012, ss.163-164.

vs. masrafları kurum tarafından karşılanmış çocukların kurum içerisinde hal ve hareketleri günlük olarak takip edilmiştir. İslahhanelerde okuma-yazma, hesap, akait gibi temel bilimlerin yanı sıra çocuklar çeşitli meslek dallarına yönlendirilerek eğitilmişlerdir.^[114] Çocukların yönlendirildiği meslekler bölgenin ihtiyacı olan alanlara gör belirlenmiştir. Örneğin; çocuklar Tuna bölgesinde ordunun kumaş ihtiyacının karşılanması için dokumacılık, bölge halkının ülkede olup bitenleri takip edebilmeleri adına matbaacılık gibi mesleklere yönlendirilmişlerdir.^[115] 1880'li yıllardan itibaren İslahhaneler, Sanayi Mektebi adıyla anılmaya başlanmıştır.^[116]

Başlangıçta Sanayi mekteplerine bit bütçe tanımlanmamış, mektepler kendi ihtiyaçlarını kendileri karşılamıştır. Ekonomik istikrarsızlığın bir sonucu olarak mekteplerde gelir-gider dengesi bir süre sonra bozulmuş, üstelik eğitim verecek uzmanlar bulmak da gittikçe zorlaşmaya başlamıştır. 1892 yılında alanında uzman hocalar temin etmek adına Fransa'dan getirilen mühendislerle mesleki eğitim güçlendirilmeye çalışılmıştır. Özerk yapıda ki mektepler 1909 yılında *Dersaadet Sanayi Mektebi Nizamnamesinin* hazırlanmasıyla bir düzene oturtulmuştur.^[117]

Balkan Harplerinin ardından muhacir sayısının artması üzerine Osmanlı devlet yetkilileri vilayetlerdeki Sanayi mekteplerinin kontenjanlarını sorgulamıştır. Vilayetlerden gelen haber neticesinde; Edirne, Adana ve Şam'da bulunan mekteplerde çok sayıda muhacir çocuğun okutulduğu, İzmir, Aydın ve Karahisar'da ise mekteplerin askeri bina olarak kullanıldığı için eğitim verilemediği cevabı alınmıştır. Diğer vilayetler ise bütçeleri ve kapasiteleri doğrultusunda kabul edebilecekleri çocuk sayısını bildirmişlerdir.^[118] Kız İslahhaneleri 1865 yılında açılmak istenmişse de mali imkansızlıklar yüzünden kurum ancak 1872 yılında açılabilmiştir. Bahsi geçen kurum pek çok muhacir kız çocuğunu bünyesinde barındırmıştır.^[119] 1884 yılında ise *Kız Sanayi Mekteplerinin Teşekkülüne Dair Nizamname* yayınlanarak kurumların işleyişi belirlenmiş; çocukların meslek edinerek devlete olan bağımlılıkları bir an önce azaltılmak istenmiştir.^[120]

^[114] "İslahhanelere Dair Nizamname", Düstür, Tertip:1, Cilt:2, 1285, ss.277-292

^[115] Yaşar Semiz, Recai Kuş, "Osmanlıda Mesleki Teknik Eğitim İstanbul Sanayi Mektebi (1869-1930)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 15, 2004, ss. 279-280

^[116] Safiye Kesgin, "Osmanlı'nın Son Döneminde Kimsesiz ve Korunmaya Muhtaç Çocukların Eğitimi ve Topluma Kazandırılması: Kastamonu Örneği", *Dini Araştırmalar Dergisi*, 19/50, 2016, s.141

^[117] Mehmet Ali Yıldırım, "İl. Meşrutiyet Devrinde Vilayet Sanayi Mekteplerini Yeniden Yapılandırma Girişimleri: Vilayet Sanayi Mektepleri Tertibatı" *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 31/52, 2012, s.139-141.

^[118] BOA., DH.UMVM., 78/14, H-16-11-1333 (M. 25 Eylül 1915).

^[119] Yıldırım, "Osmanlı Devleti'nde Muhacir Çocukların Eğitimine Genel Bir Bakış", s.464, Ayrıca Bknz: BOA., DH.M-KT., 2152/126, H-12-08-1316 (H-26 Aralık 1898), BOA., MF.IBT., 54/115, H-12-04-1314 (M. 20 Eylül 1896), BOA. BEO, 2733/204915, H-06-11-1323 (M. 2 Ocak 1906).

^[120] Düstür, "Kız Sanayi Mekteplerinin Teşkiline Dair Nizamname", Zeyl, Cilt:4, 21 Recep 1301 (M. 17 Mayıs 1884), ss.119-124.

3.2.2. Bahriye Sanayi Alayları

XIX. yüzyıl dünya çapında sanayileşmenin hız kazandığı bir çağdır. Osmanlı Devleti her ne kadar çağın gerisinde kalmamak için çabalamışsa da bu dönemde içinde bulunduğu ekonomik darboğaz devletin somut adımlar atmasının önünde engel teşkil etmekteydi. Bu noktada 1859 yılında Bahriye Sanayi Alayları kurularak başta muhacir çocuklar olmak üzere ortalıkta başıboş dolaşan çocuklar sorunu çözülmek istenmiş, hem de burada verilen eğitimle alanda uzman kişiler yetiştirilerek iş gücü açığı sorunu çözülmek istenmiştir.^[121] Özellikle Sanayi Mektepleri ve Bahriye Sanayi Alayları muhacir çocukların ağırlıklı olarak yerleştirildiği kurumlar arasındaydı.^[122] Bunun yanı sıra kurulan Bahriye Sanayi Sıbyan taburları on üç yaşındaki muhacir çocukların eğitim aldığı bir kurum olmuştur. Burada eğitim alan çocuklar eğitim süreçlerinin tamamlanmasının ardından Tersane-i Amire'de istihdam edilmişlerdir.^[123]

Ancak kurumun en büyük problemi alanında uzmanlaşmak isteyen kişiler yerine toplumsal düzene uyum sağlayamayan ve barınacak yerleri olmayan (muhacir, kimsesiz vs.) kimselerin burada istihdam edilmesidir. Bu kimselerin bu alana ne kadar ilgilerinin olduğu gözetilmediği için 1897 yılında kurumla ilgili yapılan bir inceleme kurumdaki işleyişin düzenli olmadığını ve görevli kişilerin çoğunun görevini yerine getirmedeğini ortaya koymuştur.^[124]

3.2.3. Darüşşafaka

Darüşşafaka, 1873 yılında Sakızlı Esat Paşa'nın girişimleriyle gayrimüslimlerin açmış olduğu eğitim kurumlarına rakip olarak faaliyetlerine başlamıştır.^[125] Başlangıçta kurumun amacı eğitim konusunda geri kalan yetim Müslüman çocukları korumaktır ancak zamanla ebeveynleri hayatta olan çocuklar da mektebe alınmıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin ardından Osmanlı topraklarına gelen muhacirlerin Darüşşafaka binasına yerleştirilmesi kurumun eğitim faaliyetlerine ara vermesine neden olmuştur.^[126] 1891-1892 yılları arasında kurum bünyesine sadece 50 çocuk kabul edileceği halde başvuruların sayısı üç katından fazla olunca kuruma kabuller kura usulü ile gerçekleştirilmeye başlanmıştır.^[127] Pek çok yetim

[121] Burcu Kurt, "Osmanlı Donanmasında Modern Teknolojiyi Yakalamak: Bahriye Sanayi Alayları", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16/28, 2015, s.87-91.

[122] BOA., Y.PRK.BŞK., 5/38, H-16-01-1299 (M. 8 Aralık 1881).

[123] Kurt, "Osmanlı Donanmasında Modern Teknolojiyi Yakalamak: Bahriye Sanayi Alayları", ss.98-99.

[124] Kurt, "Osmanlı Donanmasında Modern Teknolojiyi Yakalamak: Bahriye Sanayi Alayları", s.103.

[125] Aynur Soydan, "Darüşşafaka Tarihinden Kesitler", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 3, 2003, ss.254-255.

[126] Songül Keçeci Kurt, "Bir Eğitim Öncüsü: Darüşşafaka", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12/2, 2012, ss. 161-164.

[127] Aşşe Nur Reçberoğulları, *Atatürk Dönemi Çocuk Politikası*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2021, s.46.

muhacir çocuk Dariüşşafaka'ya kaydedilmiştir.^[128] Çocukların kuruma kabullerinden önceki süreçte Muhacirin Eytamhanesinde kalmaları sağlanarak sokaklarda daha fazla perişan olmalarının önüne geçilmiştir.^[129]

3.2.4. Dulhaneler

Muhacirin Komisyonuna bağlı Dulhaneler'in^[130] kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte kurumun varlığına dair ilk belge 1884 yılında burada kalan 15-20 çocuğun sünnet ettirilmesinden bahsetmektedir.^[131] Fatih'te bulunan Kırmızı Kışla Dulhane olarak hizmet vermiş, ancak buranın oldukça harabe durumda olması sebebiyle tadilata ihtiyaç duyulmuştur.^[132] Bunun üzerine Kırmızı Kışla'nın tadilatı esnasında burada bulunan kadınlar ve çocuklar Dikimhane'ye yerleştirilmiştir.^[133]

Dulhane'ler istisnalar hariç olmakla birlikte kimsesiz muhacir kadınları ve küçük çocukları kabul etmişlerdir.^[134] Dulhane'ye gitmek isteyen kadınların taleplerini Muhacirin Komisyonuna veya Dahiliye Nezaretine yapmaları gerekmektedir.^[135] Dulhanelerin bünyesinde eytamhane, hastane ve mektepler bulunmaktaydı. Burada hasta kadın ve çocukların tedavileri yapılmış, sağlığına kavuşan kadınlar ve yaşları uygun olan kız çocukları hizmetçilik gibi mesleklere yönlendirilmişlerdir.^[136] Bunun yanı sıra Dulhane bünyesinde bulunan eytam muhacirin mektebinde çocukların eğitim almaları sağlanırken, yaşları küçük olan çocuklar Dulhane bölümünde anneleriyle kalmışlardır.^[137] Kurumun 1887 yılında tutulan kayıtlarından anlaşılacağı üzere kurumda bulunan çocukların sayısının ortalama 130-150 civarında olduğu anlaşılmaktadır.^[138]

Bu dönemde Osmanlı kadını henüz yeni yeni iş hayatına dahil olabiliyorsa da çalışma alanları oldukça kısıtlıdır.^[139] Bu sebeple kimsesiz muhacir kadın ve ço-

[128] BOA., MF.MKT, 123/146, H-28-04-1308 (M. 11 Aralık 1890), BOA., İ. DH., 1124/87890, H-08-07-1306 (M. 10 Mart 1889), BOA., MF.MKT, 1201/16, H-18-10-1332 (M.9 Eylül 1914), BOA., DH.MKT., 69/51, H-04-12-1310 (M.19 Haziran 1893), BOA., İ.MF., 13/51, H-21-08-1325 (M. 29 Eylül 1907).

[129] BOA., DH.MKT., 11946/105, H-13-10-1309 (M. 11 Mayıs 1892).

[130] Erdem, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923)*, s.127.

[131] BOA., Y. MTV., 18/9, H-10-08-1302 (M. 25 Mayıs 1885).

[132] Abdullah Bay, "Osmanlı'da Kısa Ömürlü Bir Hayır Kurumu: Dulhane (1884-1896)", *Türkiyat Mecmuası*, 27/1, 2017, s.49-50.

[133] BOA., DH.MKT., 1902/57, H-14-05-1309 (M. 16 Aralık 1891).

[134] BOA., DH.MKT., 125/16, H-21-02-1311 (M. 3 Eylül 1893), BOA., DH.MKT., 209/17, H-15-08-1311 (M. 21 Şubat 1894).

[135] Bay, "Osmanlı'da Kısa Ömürlü Bir Hayır Kurumu: Dulhane (1884-1896)", ss.53-54.

[136] BOA., A.}MKT.MHM., 492/57, H-20-02-1304 (M. 18 Kasım 1886).

[137] BOA., Y.PRK.KOM., 4/94, H-29.02.1304 (M. 27 Kasım 1886), BOA., Y.PRK.KOM., 4/96, H-03.03.1304 (M. 30 Kasım 1886).

[138] BOA., Y.PRK.MŞ., 2/11, H-08.05.1304 (M. 2 Şubat 1887), Y.PRK.KOM., 4/106, H-23.06.1304 (M. 19 Mart 1887).

[139] Cem Doğan, *Osmanlı'da Cinselliğin Saklı Kıyası II. Abdülhamit Dönemi ve Sonrası Fuhuş Frengi ve İktidar*

cukların korunduğu ve barındırıldığı kurumlardan birisi de dulhaneler olmuştur. Burada kalan ve eğitim alan erkek çocuklarının bir süre sonra çeşitli iş yerlerine yönlendirilerek meslek sahibi olmaları sağlanmıştır. [140]

3.2.5. Darülaceze

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde arka arkaya yaşanan savaşlardan dolayı erkek nüfusun azalması ve yaşanan göçler kimsesiz kadın ve çocukların sokaklarda perişan halde yaşamalarına neden olmuştur. Bunun üzerine Fransa'da kurulan dilenci evleri örnek alınarak yeni bir kurumun açılması fikri gündeme gelmiştir. [141] 1890 yılında bahsi geçen kurumun adının Darülaceze olması kararlaştırılmış ve 1892 yılında kurum binasının temeli atılmıştır. [142] Osmanlı Devleti'ndeki ilk sosyal refah kurumu olarak 1895 yılında faaliyetlerine başlayan Darülaceze kimsesizlerin barınma ihtiyacını karşılamayı planlamıştır. [143]

1896 yılında “*Teseülün Menine Dair Nizamname*” ile kurumun işleyişi belli kurallara bağlanmıştır. Buna göre kuruma kimsesiz, hasta ve sakat durumda olan kadın ve erkekler kabul edilecektir. Kadınlar ve erkekler için iki ayrı bina ve ayrı atölyeler kurulması planlanmıştır. [144] 1903 yılında kurum bünyesinde bir ırzahane kurulmuş burada süt emme çağındaki öksüz ve yetim çocuklar dört yaşına kadar barındırılmış, dört yaşından sonra ise Darülaceze eytamhanesine nakledilmişlerdir. [145]

Darülaceze bünyesinde bulunan muhacir çocukların eğitim almalarını sağlamanın yanı sıra, [146] bünyesinde barınan çocukların uygun şartları sunan ailelere evlatlık verilmesini de mümkün kılmıştır. [147] Osmanlı Devleti'nin çeşitli vilayetlerinde bulunan kimsesiz pek çok muhacir kadın, çocuklarıyla birlikte sağlık sorunlarını, kimsesiz olmalarını ve fakirliklerini gerekçe göstererek Darülaceze'ye başvurmuşlardır. [148]

(1878-1922), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2020, s.113.

[140] Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, s.188.

[141] Nurettin Birol, “II. Abdülhamid Dönemi Hayır Kurumlarından Darülaceze'nin Yapımı ve Halil Rifat Paşa'nın Çalışmaları”, *AKRA Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, 5/13, 2017, s.36.

[142] Kadir Ekinci, “Darülaceze Keş-i Sâni Defteri”, *Turkish Studies-Historical Analysis*, 14/3, 2019, s.497.

[143] Vehbi Ünal, “Osmanlı'nın Son Dönemlerinde Korunmaya Muhtaç Çocuklar İçin Kurulan Sosyal Hizmet Kuruluşları” *Cumhuriyet Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 36/2, 2012, s.18.

[144] Düstur, “*Teseülün Menine Dair Nizamname*”, Tertip:1, Cilt:7, 13 Şaban 1313, s.48.

[145] Alim Tetik ve Adem Korkmaz, “Osmanlı Döneminde Sosyal Politika Uygulamaları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 27/3,2022, s.426.

[146] BOA., DH.MKT., 806/56, H-15-10-1321 (M. 4 Ocak 1904).

[147] “*Darülaceze Nizamnamesi*”, Düstur, Tertip:2, Cilt:8, 12 Nisan 1332, s.901-904.

[148] BOA., DH.MKT., 924/91, H-12-12-1322 (M. 17 Şubat 1905).

3.2.6. Darülhayr-ı Ali

Osmanlı Devlet’inde yaşayan gayrimüslim çocuklar bölgede bulunan misyonerler tarafından korunmakta ancak Müslüman çocuklar için mevcut kurumlar yetersiz kalmaktaydı.^[149] Bunun üzerine Maarif Nezaretine verilen bir talimatla Sanayi Mektepleri için hazırlık eğitimi verecek bir kurum oluşturulması emredilmiştir.^[150] Başlangıçta kurulacak olan bu kuruma hangi dinden olduğuna bakılmaksızın kız-erkek tüm çocukların kabul edilmesi planlanmışsa da uygulamada sadece Müslüman erkek çocukların kuruma kabul edildiği görülmektedir.^[151] 1903 yılında II. Abdülhamid Zeynep Hanım Konağını Maarif Nezaretinin hizmetine vermiş ve böylece Darülhayr-ı Ali açılmıştır.^[152] İşleyiş açısından ıslahhanelerin model alındığı kurum,^[153] II. Abdülhamid tarafından yakından takip edilmiştir.^[154] Kurum, muhacir çocukların akıbetiyle yakından ilgilenmiş, kendi bünyesine kayıt için uygun olmayan çocukların ise başka mekteplere yönlendirilmesini sağlamıştır.^[155] Herhangi bir mektebe kayıt edilemeyen muhacir çocukların açıkta kalmalarının önüne geçmek adına başvurular dikkate alınmıştır. Girit muhaciri Ali bu talebelere yalnızca biridir.^[156]

1908 yılı başvurularının çok fazla olması nedeniyle kontenjan sıkıntısı yaşayan kurum Takvim-i Vekayi’de verdiği bir ilanla bu durumu duyurmuştur.^[157] II. Abdülhamid ile özdeşleşen kurum II. Abdülhamid’in tahttan indirilmesinin ardından 21 Ağustos 1909’da kapatılmıştır.^[158] Darülhayr-ı Ali’nin kapatılması ile ilgili kanun layihasında kurumun kapatılma nedeni belirtilmemiş, kurumda bulunan öğrencilerin İstanbul Vilayet Mektebine nakledilecekleri belirtilmiştir.^[159]

^[149] Hikmet Zeki Kapcı, “Yetimlere Yönelik Bir Eğitim Kurumu Darülhayr-ı Ali”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2012., s.51

^[150] Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Devlet Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914*, s.238

^[151] Kapcı, “Yetimlere Yönelik Bir Eğitim Kurumu Darülhayr-ı Ali”, s.61.

^[152] BOA., Y.PRK.HH., 34/79, H-06-03-1321 (M. 2 Haziran 1903).

^[153] Hikmet Zeki Kapcı, “Günümüz Mesleki Eğitim Problemlerine Tarihten Tutulan Işık: Darülhayr-ı Ali”, *Osmanlı Mektepleri (Bir Modernleşme Çabası Olarak Osmanlı Eğitiminde Yeni Arayışlar)*, Mahmut Zengin v.d. (ed.), Dem Yayınları, İstanbul 2021, s.416

^[154] Murat İşeri, “Osmanlı Çocuk Koruma Sistemi ve Darüleytamlar (1851-1923)”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale 2014, s.54.

^[155] BOA., DH.MKT., 1271/84, H-23-06-1326 (M. 23 Temmuz 1908), BOA., DH.MKT., 2237/63, H-15-04-1317 (M. 23 Ağustos 1899), BOA., DH.MKT., 2638/3, H-26-09-1326 (M. 22 Ekim 1908), BOA., MF.MKT., 956/53, H-16-08-1324 (M. 5 Ekim 1906).

^[156] Girit muhacirlerinden Ali herhangi bir mektebe kayıt edilmemiştir. Annesinin vermiş olduğu dilekçede eğitimden mahrum kalmaması adına Darülhayr-ı Ali’ye kabul edilmesi talep edilmiş ve bu talep olumlu karşılanmıştır. Bknz: BOA., İ.MF., 14/22, H-19-03-1326 (M. 21 Nisan 1908).

^[157] BOA., MF.MKT., 1080/6, H-08-10-1326 (M. 3 Kasım 1908).

^[158] Şafak, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kimsesiz Çocuk Olmak ve İslahhaneler (1863-1903)”, s.137-138.

^[159] BOA., ŞD., 224/75, H-27-05-1327 (M. 16 Haziran 1909).

3.2.7. Himaye-i Etfal Cemiyeti

1908 yılında Dr. Mehmed Fuad tarafından Kırıkkafe'de kurulan Himaye-i Etfal Cemiyeti, Balkan Harplerinden sonra kimsesiz çocukların sayısının hızla artması üzerine cemiyetin kurucu üyeleri 6 Mart 1917 yılında bir toplantı yaparak İstanbul merkezli Himaye-i Etfal Cemiyeti'ni kurmuşlardır.^[160]

1917 yılında Firuzaga'da 100 kişi kapasiteli ilk misafirhanesini açan cemiyet, zamanla kapasitesini arttırmış,^[161] etki alanını genişleterek taşrada da yeni şubeler açmıştır.^[162] Himaye-i Etfal Cemiyeti, çocukların yaşam kalitelerini yükseltmeyi misyon edinmiştir. Kurumun öncelikli muhatapları şehit çocukları olmasına rağmen istisnai durumlar da yaşanabilmiştir. Örneğin; cemiyet azalarından biri Seli-miye kışlasında barınmaya çalışan 62 muhacir çocuğu kurumun misafirhanesine almış, yine cemiyet muhasebecisi ise Davutpaşada kalan bazı muhacir çocukları kurumun misafirhanesine kayıt etmiştir.^[163] 1920 yılında Uluslararası Birleşik Komisyonuna müracaat eden kurum, buradan 4.500'den fazla çocuğun ihtiyaçlarını temin edecek yardımlar almıştır. Ayrıca buradan alınan kumaşlar Hilal-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi Dâr-üs-sanâ'sı'nda çalışan muhacirlere diktirilmiş ve muhacir çocuklara kıyafet temin edilmiştir.^[164]

3.2.8. Hilal-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi Dâr-üs-Sanâ'sı

11 Ağustos 1913 tarihinde Hilal-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi tarafından kurulan Hilal-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi Dâr-üs-sanâ'sı aynı yıl Çağaloğlu'nda faaliyetlerine başlamıştır.^[165] Hilal-i Ahmer Cemiyeti ve bazı kurumların yardımıyla 900 liralık bir bütçeyle faaliyetlerine başlayan kurum 1916 yılında kontenjan sıkıntısı nedeniyle faaliyetlerine Doktor Nafiz Paşa konağında devam etmeye başlamıştır.^[166] Kurumun kuruluş amacı göçlerle birlikte Anadolu'ya gelen çok sayıda ki kimsesiz kadın ve kız çocuklarına hayatlarını idame ettirmeleri için meslek öğretmeyi misyon edinmiştir.^[167] Geleneksel Türk sanatları burada bulunan kişilere öğretilmiş ve üretilen bu ürünlerin satışı ile geçimlerini

^[160] Makbule Sarıkaya, *İşgal İstanbul'unda Kimsesiz Çocuklar ve Himaye-i Etfal Cemiyeti*, Araştırma Yayınları, Ankara 2014, s.45-46.

^[161] Burcu Deniz, Sezai Öztaş, "Dr. Fuad Umay ve Çocuk Esirgeme Kurumu Faaliyetleri", *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 19, 2020, s.570.

^[162] Büşra Karataşer, "Himaye-i Etfal Cemiyetinin Mali Durumu Hakkında Bir Değerlendirme" *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5/2, 2020, s.742-743.

^[163] BCA, 272-0-0-12/MUHACİRİN, 39/38/7, M. 16-08-1922.

^[164] Karataşer, "Himaye-i Etfal Cemiyetinin Mali Durumu Hakkında Bir Değerlendirme" s.750.

^[165] *Türkiye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi Dâr-üs-sanâ'sı Eytâm ve Erâmil-i Şühedâya Muâvenet*, Ahmed İhsan Şürekkası Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1339, s.4-5.

^[166] *Türkiye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi Dâr-üs-sanâ'sı Eytâm ve Erâmil-i Şühedâya Muâvenet*, s.14,17.

^[167] Seçil Karal Akgün, "Cumhuriyet Duyurulurken Geride Bırakılmayan Bir Kurum: Hilal-i Ahmer Cemiyeti", *Middle East Technical University Studies in Development*, 39/1, 2012, s.118.

temin etmeleri sağlanmıştır.^[168] Burada bulunan muhacir kadınlar ve çocuklar hem geçimlerini temin etmek için çalışmışlar hem de kurumun sunmuş olduğu sıcak yemek, sağlık kontrolü, duş, kıyafet gibi imkanlardan faydalanabilmişlerdir. Ayrıca evlenme çağı gelen kız çocuklarına yardımlar yapılmış, bayram gibi özel günlerde burada çalışan kişilere ikramiyeler verilmiştir.^[169] Zaman içerisinde kuruma talepler artmış, kurumda barınan kişi sayısı I. Dünya Savaşı'nın sürdüğü yıllarda 1.055'e yükselmiştir.^[170] Kurum bütçesini korumak adına zaman zaman sergiler açarak kaynak temin etmiş, hatta yurtdışında bile sergiler açmıştır.^[171]

Hilal-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi Dâr-üs-sanâ'ası faaliyet süresinde pek çok muhacir kız çocuğunu bünyesinde barındırmış ve onlara meslek öğretmek topluma uyum sağlamalarını kolaylaştırmıştır.^[172]

SONUÇ

1821 Yunan İhtilali ile başlayan kitlesel göçler neticesinde Osmanlı Devleti çok sayıda muhacire ev sahipliği yapmak durumunda kalmıştır. Devletin nüfusu yaşanan toprak kayıplarına rağmen gelen muhacirlerin etkisiyle elli yıl gibi kısa bir sürede iki katına yakın artış göstermiştir. Bu dönemde savaşlara ve toprak kayıplarına bağlı olarak ekonomik anlamda ciddi bir gerilim yaşayan Osmanlı Devleti beklenilenin çok üzerinde muhacirle karşı karşıya gelmişse de muhacirlerin iskanı konusunda gereken özen gösterilmiştir. Balkanlarda yaşanan toprak kayıplarıyla Osmanlı Devleti verimli tarım arazilerinin bulunduğu görece sanayileşmiş bölgelerini yitirmişti. Bu bölgelerin kaybedilmesi ekonomik sıkıntıları daha da arttırmıştır.

XIX. yüzyılda peş peşe girilen savaşlar neticesinde kimsesiz çocuk sayısında ciddi bir artış olmuştur. Bu döneme kadar kimsesiz çocuklar konusunda aktif rolü vakıflar üstlenirken gelen muhacirlerin çoğunun kimsesiz çocuklardan ve kadınlardan oluşması sistematik bir çözüme duyulan ihtiyacı arttırmıştır. Bu noktada kimsesiz çocuklar sorunu ilk etapta mevcut mekteplerin kapasitelerinin artırılması, çocukların isteyen ailelere evlatlık verilmesi yoluyla çözülmek istenmişse de süreç içerisinde bu yöntemler ihtiyacı karşılayamaz hale gelmiştir. Üstelik devletin içinde bulunduğu ekonomik çıkmaz düşünüldüğünde kimsesiz çocuklar da devle-

^[168] Türkiye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi Dâr-üs-sanâ'ası Eytâm ve Erâmil-i Şühedâya Muâvenet, s.18.

^[169] Türkiye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi Dâr-üs-sanâ'ası Eytâm ve Erâmil-i Şühedâya Muâvenet, s.10; Ceren Çilek, Hilal-i Ahmer Hanımlar Merkezi ve Faaliyetleri (1912-1923), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019, s. 54.

^[170] Serap Torun, "Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi Dâr-üs-sanâ'sı 1920 Raporu" Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi, 6.2, 2016, s.83

^[171] Türkiye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi Dâr-üs-sanâ'ası Eytâm ve Erâmil-i Şühedâya Muâvenet, s.12-35.

^[172] Türkiye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi Dâr-üs-sanâ'ası Eytâm ve Erâmil-i Şühedâya Muâvenet, ss.22-25.

te ağır külfet getirmekteydi. Bunun üzerine hem çocukların kendi hayatlarını idame ettirebilmeleri hem de devletin ekonomik anlamda rahatlayabilmesi için Sanayi Mektepleri devreye girmiştir. Sanayi Mekteplerinin yanı sıra çeşitli mekteplere de kaydedilen çocuklar buralarda temel eğitimin dışında mesleki eğitimlere de tabi tutulmuşlardır. Böylece eğitimlerini tamamlayan çocuklar kendi geçimlerini temin edebilecek duruma gelebilmiştir. Bunun yanı sıra Darülhayr-ı Ali, Darülaceze, Darüşşafaka gibi kurumlar vasıtasıyla da çocukların sokaklarda perişan halde kalmalarının önüne geçilmesi planlanmıştır. Bu kurumlar ilk etapta sorunu çözmüşse de süregelen savaşlar ve göçlerin devam etmesi ilerleyen süreçte kurumların yetersiz kalmalarına neden olmuştur. Trablusgarp ve Balkan savaşlarının getirmiş olduğu siyasi iklim şartları Osmanlı toplumunu derinden etkilemiş Türkçülük kavramı bu dönemde toplum nezdinde kendisine bir yer bulmuştur. Özellikle etnik kimlikleri ve inançları yüzünden buldukları bölgeden göç etmek zorunda kalan muhacir çocuklar Türkçülük kavramının da etkisiyle daha militarist bir kimlik kazanmışlardır. Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı ve İstanbul'un işgali kimsesiz çocuk sayısında büyük artışa neden olmuştur. Hem muhacir hem şehit çocuklarının sayısındaki artış XX. yüzyılın başlarında had safhaya ulaşmış ve bu sorun Cumhuriyete intikal etmiştir.

KAYNAKÇA

1- Arşiv Kaynakları

a-BOA (Başkanlık Osmanlı Arşivi)

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO); 4551/341252, 2733/204915.

Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT); 1745/6, 386/20, 2152/126, 69/51, 11946/105, 1902/57, 125/16, 209/17, 806/56, 924/91, 1271/84, 2237/63, 2638/3.

Dahiliye Umur-ı Mahalliyye ve Vilayat Müdürlüğü (DH.UMVM); 78/14.

İrade Dahiliye (İ..DH.); 1124/87890, 524/36128.

İrade Girid (İ.MTZ.GR.); 33/1366.

İrade Maarif (İ..MF.); 13/51, 14/22.

İrade Meclis-i Mahsus (İ..MMS); 133/5690.

İrade Meclis-i Vala (İ..MVL.); 584/26270.

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT); 123/146, 1201/16, 956/53, 1080/6.

Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi (MF.İBT); 421/14, 54/115.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.); 23106.

Maliye Nezareti Defterleri (ML. MSF.d); 17110.

Sadaret Meclis-i Vala Evrakı (A.) MKT.MVL.); 140/4.

Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.) MKT.MHM); 179/33, 492/57.

Sadaret Nezaret ve Devair Evrakı (A.) MKT.NZD); 426/79.

Sadaret Umum Vilayat Evrakı (A.) MKT.UM.); 425/8.

Şura-yı Devlet (ŞD); 224/75.

Yabancı Arşivler Makedonya Arşivi (YB.021); 86/160

Yıldız Arzuhal Jurnal (Y.PRK.AZJ); 3/38.

Yıldız Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK); 1/49, 5/38.

Yıldız Hazine-i Hassa (Y.PRK.HH.); 34/79.

Yıldız Komisyonlar Maruzatı (Y.PRK.KOM.); 1/60, 1/81, 1/10, 4/94, 4/96, 4/106.

Yıldız Meşihat Dairesi Maruzatı (Y.PRK.MŞ.); 2/11.

Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y..MTV); 18/9.

Yıldız Şehremaneti Maruzatı (Y.PRK.ŞH); 1/10,

b- CA (Cumhuriyet Arşivi)

Toprak İskan Genel Müdürlüğü (Muhacirin Fonu) (272-0-0-12/Muhacirin): 39/38/7

c- Gazete ve Süreli Yayınlar

Düstur, "Aşi Hakkında Nizamname", 1. Tertip, 5. Cüz, 26 Haziran 1301 (M. 8 Temmuz 1885).
 Düstur, "Kız Sanayi Mekteplerinin Teşkiline Dair Nizamname", Zeyl, Cilt:4, 21 Recep 1301 (M. 17 Mayıs 1884).
 Düstur, "Teseülün Menine Dair Nizamname", Tertip:1, Cilt:7, 13 Şaban 1313 (M. 29 Ocak 1896).
 Düstur, "Darülaceze Nizamnamesi", Tertip:2, Cilt:8, 12 Nisan 1332 (M. 25 Nisan 1916).
 Kadınlar Dünyası.
 Çocuk Dünyası

2- Araştırma ve İnceleme Eserler

"Çocuk Haklarına Dair Sözleşme", UNICEF, unicef.org/turkey/çocuk-haklarına-dair-sözleşme, (06.05.2023).
 "Çocuk", *Türk Dil Kurumu Sözlüğü*, <https://sozluk.gov.tr/>, (06.05.2023).
 AĞANOĞLU, H. Yıldırım, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makus Talihi: Göç*, İz Yayıncılık, İstanbul 2017.
 Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.12, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul 1309.
 AKGÜN, Seçil Karal, "Cumhuriyet Duyurulurken Geride Bırakılmayan Bir Kurum: Hilal-i Ahmet Cemiyeti", *Middle East Technical University Studies in Development*, 39/1, 2012, ss.111-136.
 ANDONYAN, Aram, *Balkan Savaşı*, (Çev. Zaven Biberyan), Aras Yayınları, İstanbul 2020.
 ARAZ, Yahya, *16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarına Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013.
 -----, *Osmanlı İstanbul'unda Çocuk Emeği Evlerde İstihdam Edilen Çocuklar (1750-1920)*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2020.
 ARİES, Philippe, *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life*, Alfred A. Knopf, New York 1962.
 ARSLAN, Cahit, "Bir Soykırımın Adı: 1864 Büyük Çerkes Sürgünü", *Uluslararası suçlar ve tarih*, 1, 2006, ss.103-153.
 AYDIN, Mehmet Akif, "Çocuk", *TDV İslâm Ansiklopedisi* C.8, ss.361-363.
 AYDIN, Mustafa, "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Esnasındaki Rumeli Göçünün Meclis-i Mebusan'a Yansımaları ve Yapılan Yardımlar" *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 45/45, 2015, ss.209-230.
 AYKIT, Dursun Ali, "Pelagianizm'in Tarihi ve Öğretileri", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20, 2010, ss. 175-196.
 BARTLETT, Ellis Ashmead, *Türklerin Rumeli'ye Vedası*, (Çev. Görkem Şengün, H. Büşra Yavuz), İz Yayıncılık, İstanbul 2018.
 BAY, Abdullah, "Osmanlı'da Kısa Ömürlü Bir Hayır Kurumu: Dulhane (1884-1896)." *Türkiyat Mecmuası*, 27/1, 2017, ss.47-64.
 BEŞİKÇİ, Mehmet, "On Yıllık Harp ve Topyekün Seferberlik", *Osmanlı Askeri Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*, (Ed. Gültekin Yıldız), Timaş Yayınları, İstanbul 2013, ss.205-226.
 BİROL, Nurettin, "II. Abdülhamid Dönemi Hayır Kurumlarından Darülaceze'nin Yapımı ve Halil Rifat Paşa'nın Çalışmaları" *AKRA Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, 5/13, 2017, ss.33-53.
 BOLAT, Habibe, "II Abdülhamit Döneminde Bir Eğitim Meselesi: Kafkas Muhacir Çocuklarının Eğitimi", *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi*, 3/2, 2020, ss.107-132.
 BUMİN, Kürşat, *Batı'da Devlet ve Çocuk*, Patika Yayınları, İstanbul 1998.
 CUNNINGHAM, Hugh, *Children and Childhood in Western Society Since 1500*, Routledge, New York 2021.
 ÇAKMAK, Gökhan, *1864 Büyük Çerkes Göçü*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bozok Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yozgat 2017.
 ÇİÇEK, Nazan, "Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti: İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü (Şubat 1864-Mayıs 1865)" *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 64/1, 2009, ss.57-88.
 ÇİLEK, Ceren, *Hilal-i Ahmer Hanımlar Merkezi ve Faaliyetleri (1912-1923)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 2019.
 DEMİR, Cenk, *Osmanlı'da Amerikan Kızılhaçı*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2022.
 DEMİR, Fatih, *Selçuklu Dönemi Medreseleri ve Medrese Eğitimi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2019.
 DENİZ, Burcu ve ÖZTAŞ, Sezai, "Dr. Fuad Umay ve Çocuk Esirgeme Kurumu Faaliyetleri" *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 19, 2020, ss.558-580.
 Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Arşiv Belgelerine Göre Balkanlarda ve Anadolu'da Yunan Mezalimi*, C.II., Ankara 1996.
 DİRİCAN, Rabia, "Tarihi Süreçte Çocukluk ve Çocuk Hakları", *Çocuk ve Gelişim Dergisi*, 2/2, 2018, ss.51-62.
 DOĞAN, Cem, *Osmanlı'da Cinselliğin Saklı Kıyısı II. Abdülhamit Dönemi ve Sonrası Fuhuş Frengi ve İktidar (1878-1922)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2020.

- DÜNDAR, Fuat, *İttihat ve Terakkî'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.
- EKİNCİ, Kadir, "Darülaceze Keşf-i Sâni Defteri", *Turkish Studies-Historical Analysis*, 14/3, 2019, ss.497-510.
- ERDEM, Tuğba, "1864 Kafkas Göçü Öncesinde ve Göç Sırasında Yaşanan Salgın Hastalıklar", *1864 Kafkas Tehciri Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, ed. Mehmet Hacısalihoğlu, Balkar ve İrcica, İstanbul 2014, ss.171-200.
- ERDEM, Ufuk, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.
- ERDEM, Yasemin Tümer, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kızların Eğitimi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.
- ERGÜN, Mustafa, "Selçuklular Döneminde Eğitim ve Bilim", *Avrasya Dil Eğitimi ve Araştırmaları Dergisi*, 2/1, 2018, ss.1-40.
- FONVILL, A., *Çerkesya Bağımsızlık Savaşı (1863-1864)* (Çev. Murat Papşu), Nart Yayıncılık, İstanbul 1996.
- FORTNA, Benjamin C., *Mekteb-i Hümayun Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim*, (Çev. Pelin Siral), İletişim Yayınları, İstanbul 2005.
- GRASSI, Fabio L., *Yeni Bir Vatan Çerkeslerin Osmanlı İmparatorluğuna Zorunlu Göçü (1864)*, (Çev. Birgül Göker Perdisa), Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2017.
- HATİPLER, Mustafa, *Balkan Harbi'nde Muhacir Olmak*, Değişim Yayınları, Sakarya 2021.
- HOCHHWACHTER, Gustav Van, *Balkan Savaşı Günlüğü "Türklerle Cephe"*, (Çev. Sumru Toydemir), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021.
- Hüseyin Raci Efendi, *Zağra Müftüsünün Hatıraları Tarihçe-i Vak'a-i Zağra*, Baskıya Hazırlayan: Ertuğrul Düzdağ, Tercüman Yayınları.
- İŞİK, Esra, "Osmanlı'ya Balkan Göçleri ve Çocuk Göçmenler", *Geçmişten Günümüze Göç I*, ed. Osman Köse, Sam-sun 2017, ss.169-176.
- İNAN, Ali Naim, "Çocuk Hakları Beyannamesi İlkelerinin Türk Hukuk Sistemine Etkisi", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 1/1, 1968, ss.201-219.
- İNANÇ, Veli, "Osmanlı Devleti'nde Yetimlerin Sosyal Haklarının Korunması" *Savaş Çocukları Öksüzler ve Yetimler*, Emine Gürsoy-Naskali, Aylin Koç (der.), Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2003, ss.19-32.
- İPEK, Nedim, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- , *Memalik-i Şahane'de Muhaceret*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2022.
- İŞERİ, Murat, *Osmanlı Çocuk Koruma Sistemi ve Darüleytamlar (1851-1923)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale 2014.
- KAPCI, Hikmet Zeki, *"Yetimlere Yönelik Bir Eğitim Kurumu Darülhayr-i Ali"*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2012.
- , "Günümüz Mesleki Eğitim Problemlerine Tarihten Tutulan Işık: Darülhayr-i Ali", ed. (Ed. Mahmut Zengin v.d.), *Osmanlı Mektepleri (Bir Modernleşme Çabası Olarak Osmanlı Eğitiminde Yeni Arayışlar)*, Dem Yayınları, İstanbul 2021, ss.345-364.
- KARATAŞ, Ömer, "Kafkas Göçünün Mağdurları", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 42/42, 2014, ss.121-130.
- KARATAŞER, Büşra, "Himaye-i Etfal Cemiyetinin Mali Durumu Hakkında Bir Değerlendirme" *Vakanüvis-Ululararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5/2, 2020, ss.736-758.
- KARPAT, Kemal H., *Osmanlıdan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, Bahar Tırnakçı (çev.), Timaş Yayınları, İstanbul 2013.
- KESGİN, Safiye, "Osmanlı'nın Son Döneminde Kimsesiz ve Korunmaya Muhtaç Çocukların Eğitimi ve Topluma Kazandırılması: Kastamonu Örneği", *Dini Araştırmalar Dergisi*, 19/50, 2016, ss.135-158.
- KESGİN, Salim Selman, "Türk Kamu Yönetiminde Göçmen Çocuklara Yönelik Politikalar", *Göç Dergisi*, 4/1, 2017, ss.62-81.
- KILIÇ, Fahri, "I. Dünya Savaşı'nda Selanik'ten İstanbul'a Taşınan Bir Eğitim Kurumu: Fezziye Mektepleri". *Cappadocia Journal Of History And Social Sciences*, 9, 2017, ss.142-151.
- KILIÇ, Pelin İskender, "Mehmed Esad Safvet Paşa'nın Devair Müfettişliği Sırasında Muhacirler ve Muhacir Çocuklarıyla İlgili Görüşleri ve Bu Konudaki Çalışmaları". *History Studies International Journal of History*, 3, 2017, ss.111-120.
- Kur'an-ı Kerim, 'İsra Suresi, 17:31.
- KURT, Burcu, "Osmanlı Donanmasında Modern Teknolojiyi Yakalamak: Bahriye Sanayi Ayları", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16/28, 2015, ss.79-111.
- KURT, Songül Keçeci, "Bir Eğitim Öncüsü: Darüşşafaka", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12(2), ss. 159-174.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- MAKSUDYAN, Nazan, "Foster Daughter or Servant, Charity or Abuse: Beslemes in the Late Ottoman Empire", *Article in Journal of Historical Sociology*, 21/4, 2008, ss.488-512.

- "Evli evine, köylü köyüne, evi olmayan? Osmanlı Kent Reformu ve Şehirlerde İstenmeyen Çocuklar", *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, 34, 2012, ss.159-183.
- MCCARTY, Justin, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kırımını (1821-1922)*, (Çev. Fatma Sarıkaya), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.
- ÖZBAY, Ferhunde, "1911-1922 Yıllarında Anadolu'da Kimsesiz Kız Çocukları", *Savaş Çocukları Öksüzler ve Yetimler*, (Ed. Emine Gürsoy Naskali, Aylin Koç), Kırmızı Yayınları, İstanbul 2003, ss.105-118.
- *Türkiye'de Evlatlık Kurumu: Köle mi Evlat mı*, Boğaziçi Üniversitesi Yayinevi, İstanbul 1999. https://www.academia.edu/1156044/1%C3%9CRK%C4%BOYEDE_EVLATLIK_KURUMU_K%C3%96LE_M%C4%BO_EVLAT_MI
- "Evlerde El Kızları: Cariyeler, Evlatlıklar, Gelinler", Leonore Davidoff, *Feminist Tarih yazımında Sınıf ve Cinsiyet*, (Haz. Ayşe Durakbaşa), (Çev. Zerrin Ateşer, Selda Somuncuoğlu), İletişim Yayınları, İstanbul 2021, ss.13-48.
- ÖZBEK, Nadir, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.
- ÖZCAN, Özge, *Aydınlanma'nın Üç Düşünüründe (Rousseau, Kant ve Lucke) Çocuk Modernleşmesi ve Eğitim*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019.
- ÖZTAN, Güven Gürkan, *Türkiye'de Çocukluğun Politik İnşası*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2019.
- PAMUK, Şevket, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1919)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018
- PARLATIR, İsmail, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınevi, Ankara 2009.
- POSTMAN, Neil, *Çocukluğun Yokluğu*, (Çev. Kemal İnal), İmge Yayınevi, İstanbul 1995.
- QUAERT, Donald, "Tanzimat Döneminde Ekonominin Temel Problemleri" (Ed. Mehmet Seyitdanlioğlu, Halil İnalçık), *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, ss.729-740.
- REÇBEROĞULLARI, Ayşe Nur *Atatürk Dönemi Çocuk Politikası*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021
- REMOND, Georges *Bir Fransız Gazetecinin Balkan Harbi izlenimleri Mağluplarla Beraber*, (Haz. Muammer Sarıkaya), Profilkitap Yayınevi, İstanbul 2018.
- SARIKAYA, Makbule, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Bir Sosyal Hizmet Kurumu: Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 14/34, 2007, ss.321-338.
- *İşgal İstanbul'unda Kimsesiz Çocuklar ve Himaye-i Etfal Cemiyeti*, Araştırma Yayınları, Ankara 2014.
- SEBETCİ, Havva, "11-12. Yüzyıllarda Orta çağ Avrupası'nın Eğitime Genel Yaklaşımı" *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi (SKAD)*, 2/3, 2016, ss.91-105.
- SEMİZ, Yaşar ve KUŞ, Recai, "Osmanlıda Mesleki Teknik Eğitim İstanbul Sanayi Mektebi (1869-1930)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 15, 2004, ss.275-295.
- SERBESTOĞLU, İbrahim "Kırım Savaşı Sonrasında Samsun'da Göç ve Göçmen Sorunu", *Geçmişten Geleceğe Samsun 1. Kitap*, Cevdet Yılmaz(ed.), Samsun 2006, ss.83-97.
- SOMEL, Selçuk Akşin, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, (Çev. Osman Yener), İletişim Yayınları, İstanbul 2019.
- SOYDAN, Aynur, "Darüşşafaka Tarihinden Kesitler", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 3, 2003, ss.249-268.
- SUŞÇOV, İ., "Gelencik'te Esir Tutulan Çerkesler", Murat Topçu- Papşu (çev.), *Kafkasya Çalışmaları Sosyal Bilimler Dergisi*, 5, 2020, ss.339-342.
- ŞAFAK, Nurdan, "Osmanlı İmparatorluğunda Kimsesiz Çocuk Olmak ve İslahhaneler (1863-1903)", (Ed. Haşim Şahin ve Nurdan Şafak) *Osmanlı Dünyasında Çocuk Olmak*, , Dem Yayınları, İstanbul 2012, ss.129-164.
- ŞİMŞİR, Bilal N., *Balkan Savaşlarında Rumeli Türkleri Kırımlar-Kıyımlar-Göçler 1821-1913*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2017.
- ŞİRİN, Mustafa Ruhi, "Değişen çocuk ve çocukluk (Biraz Tarih ve Felsefe biraz Sosyoloji ve Çocukluk Sosyolojisi)", *Çocuk ve Medeniyet Dergisi*, 4/7, 2019, ss.5-40.
- TETİK, Alim ve KORKMAZ, Adem, "Osmanlı Döneminde Sosyal Politika Uygulamaları", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 27/3,2022, ss.423-443.
- TORUN, Serap, "Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi Dâr-üs-sanâ'sı 1920 Raporu" *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, 6/2, 2016, ss.81-93.
- Türkiye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi Dâr-üs-sanâ'sı Eytâm ve Erâmil-i Şühedâya Muâvenet*, Ahmed İhsan Şürekası Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1339.
- ÜNAL, Müzeyyen Ezel, "Erken Cumhuriyet Döneminde Gençliğin Militarizasyonu: Askerliğe Hazırlık Dersleri" *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 3/1, 2015, ss.81-102.

- ÜNAL, Vehbi, "Osmanlı'nın Son Dönemlerinde Korunmaya Muhtaç Çocuklar İçin Kurulan Sosyal Hizmet Kuruluşları" *Cumhuriyet Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 36/2, 2012, ss.1-27.
- YILDIRIM, Mehmet Ali, "Osmanlı Devleti'nde Muhacir Çocukların Eğitime Genel Bir Bakış" *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 30/2, 2020, ss.459-474.
- , "II. Meşrutiyet Devrinde Vilayet Sanayi Mekteplerini Yeniden Yapılandırma Girişimleri: Vilayet Sanayi Mektepleri Tertibatı" *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 31/52, 2012, ss.135-170.
- YILMAZ, Özgür "1864 Kafkas Göçü Hakkında Bir Rapor", *Mavi Atlas Dergisi*, 3, 2014, ss.133-156.
- YÜKSEL, Ahmet, "Göçmenlikten Vatandaşlığa Muafiyetten Mükellefiyete: Kafkas Göçmenlerin Sivas Vilayetine İskanları", *Geçmişten Günümüze Göç*, c. I, Osman Köse (ed.), Canik Belediyesi Yayınları, Samsun 2017, ss.405-418.
- , Ahmet ve Karademir, Zafer "Ulema, Göç ve Devlet: Kırım Harbi'nden Sonra Osmanlı Ülkesine Göç Eden Ulemanın İskanına Dair Bazı Bilgiler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 52/1, 2017, ss.173-194.
- YÜKSEL, Hasan, "Kafkas Göçmen Vakıfları", *Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi*, 5/5, 1994, ss.475-490.